

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

Linqvodidaktika kafedrası

Əlyazması hüququnda

SEVİNC ZÜLFİYAR qızı NAMƏTOVA

**YUXARI SİNİF ŞAĞİRD LƏRİNƏ QRAMMATİK BACARIQLARIN
AŞILANMASI YOLLARI**

**İxtisas: HSM -060103- Xarici dilin tədrisi metodikası və metodologiya
(İngilis dili)**

**Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
DİSSERTASIYA**

Elmi rəhbər: _____

G.X.Şirəliyeva

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BAKI-2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-8
I FƏSİL Yuxarı sinif şagirdlərində ingilis dilində qrammatik bacarıqların formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinin nəzəri əsasları	9-51
<i>1.1 Orta məktəbin yuxarı siniflərində ingilis dili qrammatikasının tədrisinin linqvodidaktik əsasları</i>	9-38
<i>1.2. Yuxarı sinif şagirdlərinə ingilis dilində qrammatik bacarıqların aşlanması zamanı meydana çıxan problemlər</i>	38-51
II FƏSİL Yuxarı sinif şagirdlərinə ingilis dilində qrammatik bacarıqların formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi yolları	52-70
<i>2.1.Orta məktəbin yuxarı siniflərində təhsil alan şagirdlərə ingilis dilində qrammatik bacarıqların aşılmasına yönəldilmiş çalışmalar</i>	52-59
<i>2.2.Yuxarı siniflərdə ingilis dilinin qrammatikasının tədrisinə dair tövsiyələr</i>	59- 70
NƏTİCƏ	71 -72
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI	73-76

GİRİŞ

Dissertasiya yuxarı sinif şagirdlərinə ingilis dilinin tədrisi zamanı onlarda qrammatik bacarıqların kommunikativ-yönümlü şəkildə formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi imkanlarının araşdırılmasına həsr edilmişdir.

Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Girişdə qloballaşma dövründə ingilis dilinin tədrisinin kəsb etdiyi xüsusi əhəmiyyətindən, qrammatikanın tədrisinin vacibliyindən bəhs edilir.

Birinci fəsildə yuxarı sinif şagirdlərinə qrammatik bacarıqların səmərəli şəkildə yuxarı siniflərdə ingilis dilinin qrammatikasının tədrisinin linqvodidaktik əsasları və eləcə də qrammatikanın kommunikativ-yönümlü tədrisi prosesində meydana çıxan psixoloji çətinliklər haqqında məlumat verilir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində orta məktəblərin yuxarı siniflərində keçirilən ingilis dili dərslərində istifadə edilən dərsliklərin metodik təhlili keçirilir, onlarda təqdim edilən çalışmalar mövzu baxımından təhlil edilir və qiymətləndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dünyada qlobal ünsiyyət dili statusunu əldə etmiş ingilis dilindən kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə etmək bacarıqlarının dilöyrənənlərə aşılması ölkəmizin ali və orta təhsil müəssisələrinin qarşısında qoyulan əsas məqsədlərdən biridir. Qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün ingilis dilinin tədrisi həm ali, həm də orta məktəblərdə kommunikativ-yönümlü şəkildə təşkil edilməli və həyata keçirilməlidir. Bu da, öz növbəsində, dil aspektlərinin, o cümlədən qrammatikanın kommunikativ-yönümlü şəkildə tədris edilməsini təkidlə tələb edir. Lakin təəssüflə qeyd edilməlidir ki, orta məktəblərin böyük əksəriyyətində ingilis dilinin tədrisi ənənəvi üsullarla həyata keçirilir. Bu isə qrammatik bacarıqların aşılması deyil, daha çox qrammatik qaydaların əzbərlənməsi və ən yaxşı hallarda, qrammatik vahidlərin cümlələrdə istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Mövcud vəziyyət, yuxarı sinif şagirdlərinin qrammatik bacarıqlarının proqram tələblərinin səviyyəsində olmaması mövzunun aktuallığı və vacibliyini şərtləndirən amillərdəndir.

Birinci fəsildə xarici dillərin qrammatikasının tədrisində istifadə edilən metod və üsullar haqqında məlumat verilir, onların orta məktəblərin yuxarı siniflərində tətbiq edilməsinin imkanları araşdırılır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, psixoloji nöqtəyi-nəzərdən, kommunikativ bacarıqların mənimsənilməsi yalnız o halda baş verir ki, kommunikasiyaya olan tələbat həmin fəaliyyətin predmeti olan təfəkkürdə ifadə edilir. Burada prioritet məsələ fikir mübadiləsi şagirdlərin problemləli situasiyalarda iştirakını təmin etmək üçün mənimsənilmiş qrammatik vahidlərdən nitq prosesində istifadə etməkdir. Müvafiq olaraq, dilöyrənənlərə kommunikativ bacarıqları aşılamaq məqsədilə təlim prosesində situativ yanaşmadan geniş şəkildə istifadə edilməlidir.

Dissertasiya işinin birinci fəslində qrammatikanın tədrisi tarixi haqqında məlumat verilir. Belə ki, Qrammatika-Tərcümə Metodu ABŞ-da Prussiya metodu kimi tanınmışdır. Qrammatika-Tərcümə Metodunun digər metodlardan səciyyəvləndirən cəhətlər aşağıdakılardır:

Hər hansı xarici dilin, o cümlədən də ingilis dilinin öyrənilməsində əsas məqsəd ədəbiyyatı oxumaq və ya dilin öyrənilməsi nəticəsində əqli bilik və intellektual inkişafdan faydalanmaqdır. Xarici dil Qrammatika-Tərcümə metodu vasitəsilə öyrədilərkən ilk növbədə qrammatik qaydalar ətraflı təhlil edilir, sonra isə əldə edilmiş biliklər cümlə və mətnləri öyrənilən xarici dilə və xarici dildən ana dilinə tərcümə edilərək tapşırıqlarda tətbiq edilir. Beləliklə də, dil öyrənmə xarici dilin morfolojiya və sintaksisin mənimsənilməsi və qaydaların öyrənilməsi əsas məqsəddə çevrilir.

Qrammatika-Tərcümə metodundan istifadə edərkən, əsas diqqət oxu və yazıya verilir, dinləyib-anlamaya isə kifayət qədər diqqət yetirilmir. Leksik vahidlərin seçimi yalnız istifadə edilən oxu materiallarına əsaslanır və lüğət vahidlərinin öyrənilməsi və əzbərlənməsi yolu ilə həyata keçirilir. Qrammatika-Tərcümə metodunun istifadə edilməsi zamanı dilöyrənənlərə təqdim edilən mətnlərdə qrammatik qaydalar təqdim olunur və nümunələr verilir. Sözlər isə tərcümə vasitəsilə tələbələrə çatdırılır.

Xarici dil tədrisinin əsas elementi cümlədir. Dərsin çox hissəsi hədəf dilə və hədəf dildən ana dilinə cümlələrin tərcüməsinə ayrılır. Leksik vahidlər, qrammatik

strukturlar və eləcə də mənimsənilməli olan nitq nümunələri cümlə daxilində tələbələrə təqdim edilir və eləcə də cümlələrdə istifadə etməklə öyrənilirdi. Xarici dilin tədrisinə ilkin yanaşmalar qrammatikadan tədris edilən dildəki mətnləri öyrənməyə vasitə kimi istifadə edilməsini nəzərdə tuturdu. Lakin, bu orta məktəbdəki tələbələr üçün çox çətin idi və əsas diqqətin cümləyə verilməsi dil öyrənməni asanlaşdırmaq üçün bir cəhd idi. Qrammatika-Tərcümə Metodundan istifadə edilərkən xüsusi diqqət dəqiqliyə yetirilir. Tələbələrin tərcümədə yüksək standartlara nail olmaları nəzərdə tutulur.

Qrammatikanın tədrisinə gəldikdə, qeyd edilməlidir ki, qrammatik vərdişlərin aşılması deduktiv yolla həyata keçirilir. Qrammatik qaydaların təqdimatı və öyrənilməsi, sonra isə çalışmaların yerinə yetirilməsi ilə təcrübə olunur. Əksər hallarda qrammatika mütəşəkkil və sistemli şəkildə öyrədilməyə cəhd edilirdi. Qrammatika-Tərcümə Metodunda tələbələrin ana dili təlimdə vasitədir. O yeni bəndlərin izah olunmasında, tədris edilən xarici dil və tələbələrin doğma dili arasında müqayisə aparmaq üçün istifadə edilir. Qrammatika-Tərcümə Metodu Avropada və xarici dil tədrisində 1840-1940-cı illərdə üstünlük təşkil edirdi və dəyişilmiş formada hələ də dünyanın bəzi yerlərində geniş şəkildə istifadə olunur. Qrammatika-Tərcümə metodunun tələbələrdə tez-tez məyusluq yaratmasına baxmayaraq, bu metod müəllimlərdən ustalıq tələb etmirdi.

Müasir dünyada xüsusi əhəmiyyət kəsb edən ingilis dilinin yüksək səviyyədə mənimsənilməsi təhsil müəssisələri qarşısında qoyulan əsas tələblərdən biridir. Qloballaşma dövründə ingilis dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməsinin zəruriyyəti danılmazdır. Öyrənilən dildən ünsiyyət məqsədilə istifadə etmək qabiliyyətinin formalaşdırılması üçün xarici dilin həm ali, həm də orta məktəblərdə tədrisinin kommunikativ-yönümlü şəkildə təşkil edilməsi məqsədəuyğundur. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarı sinif şagirdlərinin xarici dildə, o cümlədən, ingilis dilində bilik və bacarıqları heç də qənaətbəxş deyil. Yuxarı sinif şagirdlərinin ingilis dilində bilik və bacarıqları əksər hallarda günün tələbləri səviyyəsində deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilini öyrənən yuxarı sinif şagirdləri həmin dildən kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə etməyə meyl göstərirlər. İngilis dilinin dünya miqyasında qlobal

dil statusunu əldə etdiyi dövrdə bu dildə vərdiş və bacarıqların formalaşdırılması deyil, daha çox bu dildə kommunikativ bacarıqların mənimsənilməsi zəruriyyəti meydana çıxır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu gün tədris edilən xarici dildən ünsiyyət məqsədlərilə istifadə etmək bacarıqlarına yiyələnmiş orta məktəb məzunlarının azlığı müşahidə edilir. Bu cür vəziyyəti şərtləndirən əsas səbəblərdən biri tədris prosesində köhnəlmiş təlim metodları, aktuallığını itirmiş dərslik və tədris materiallarından tədris prosesində istifadə olunmasıdır. Kommunikativ bacarıqlara yiyələnmək xarici dil tədrisində istifadə edilən materialların, o cümlədən də qrammatik materialların kommunikativ-yönümlü tədrisini tələb edir. Bu dissertasiya mövzusunun aktuallığını təmin edir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Xarici dildə qrammatikanın öyrədilməsi probleminə metodik ədəbiyyatda dəfələrlə müraciət edilməsinə baxmayaraq ingilis dilin qrammatikasının kommunikativ yönümlü təliminin bəzi aspektləri hələdə kifayət qədər tədqiq edilməmiş və həllini gözləyən məsələlər sırasına daxil edilə bilər.

Tədqiqatın obyektini orta məktəblərin yuxarı siniflərində ingilis dilinin tədrisi prosesidir.

Tədqiqatın predmetini yuxarı sinif şagirdlərinə ingilis dilinin qrammatikasının kommunikativ-yönümlü təlimi yollarının işlənilib hazırlanmasıdır.

Tədqiqatın məqsədi yuxarı sinif şagirdlərinə ingilis dilinin qrammatikasının kommunikativ təliminin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsini təmin edə bilən amilləri müəyyənləşdirib, dövrün tələblərinə uyğun olan, şagirdlərin maraq və tələbatlarını nəzərə almaqla təlim sistemini işləyib hazırlamaqdır.

Tədqiqat qarşısında duran vəzifələr aşağıdakılardır:

1) ingilis dilinin tədrisi prosesində qrammatikanın kommunikativ-yönümlü təlimi baxımından kommunikativ məzmunlu tapşırıq vəçalışmalara lazımi qədər diqqət yetirilməməsinin səbəblərinin araşdırılması;

2) orta məktəbin yuxarı siniflərində qrammatikanın kommunikativ-yönümlü təlimini şərtləndirən əsas amilləri müəyyənləşdirmək.

Dissertasiya işində aşağıdakı metod və üsullardan istifadə edilmişdir:

- 1) xarici dildəqrammatikanın tədrisi üzrənəzəri ədəbiyyatın təhlili;
- 2) orta məktəbin yuxarı siniflərində keçirilən ingilis dili dərslərində qrammatikanın təlimi prosesinin müşahidə edilməsi;
- 3) qrammatikanın öyrədilməsi məqsədilə verilən tapşırıq vəçalışmaların metodiki təhlili;
- 4) yuxarı sinif şagirdlərinin ingilis dili qrammatikasına yiyələnmə səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi;
- 5) orta məktəbdə ingilis dilinin qrammatikasının daha səmərəli təlim yollarının müəyyənləşdirilməsi məqsədilə müəllimlərlə söhbətlərin aparılması;
- 6) Orta məktəbdə ingilis dilinin qrammatikasının kommunikativ yönümlü təliminə dair təkliflərin hazırlanması.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müasir dövrdə qlobal ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilini qrammatikasının təlimini kommunikativ yönümlüşəkildə həyata keçirməklə orta məktəb şagirdlər tərəfindən mənimsənilmiş qrammatik vahid və strukturlardan qüsursuz kreativ və kommunikasiyanın baş verdiyi situasiyaya uyğun olan şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinin məqsədyönlü, ardıcıl şəkildə formalaşdırılmasının nəzəri əsaslarının müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Yuxarı sinif şagirdlərinə ingilis dilində qrammatikanın təliminin kommunikativ və funksional yönümlü aşılmasışagirdlərdə mənimsənilmiş qrammatik vahidlərdən adekvat şəkildə istifadə edildiyi halda ünsiyyətə girmək vəünsiyyət qurmaq bacarıqlarının daha səmərəli şəkildəformalaşdırılmasının ehtimalıəhəmiyyətli dərəcədə artmış olur.

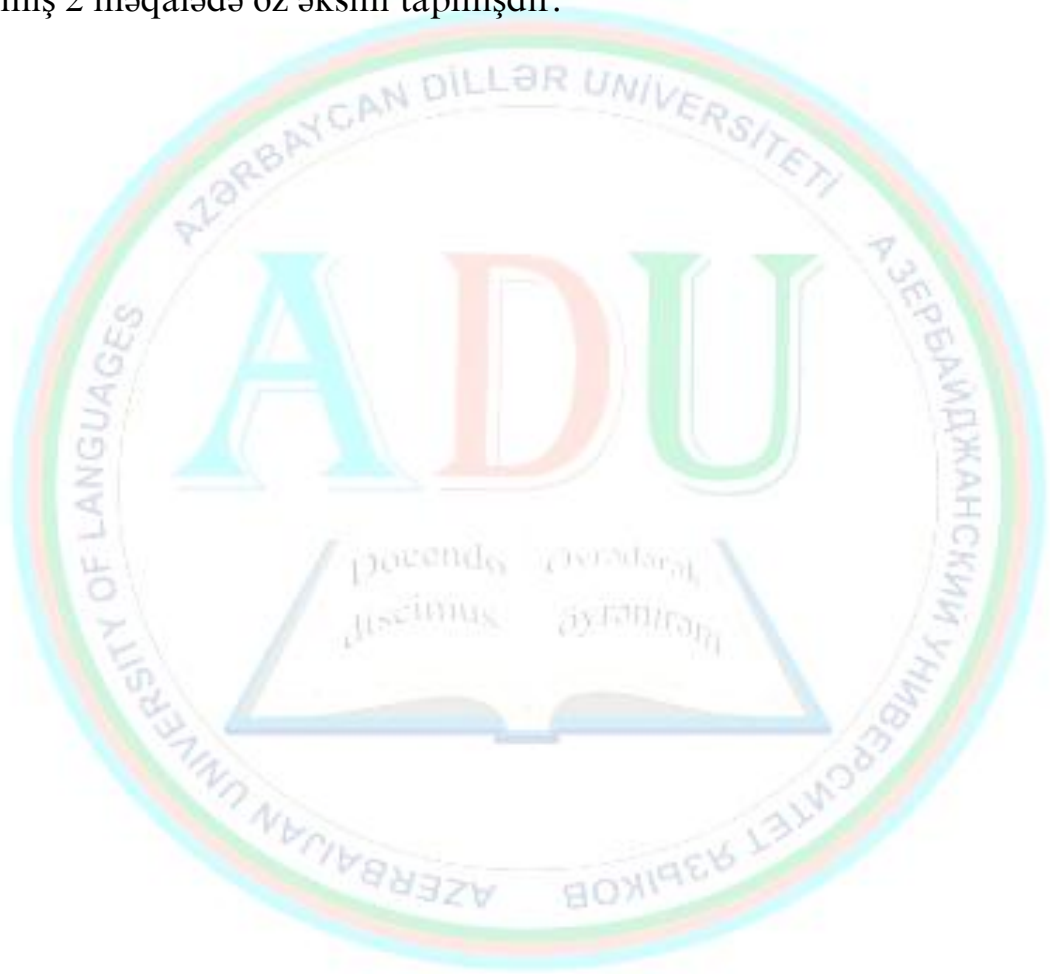
Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada orta məktəb şəraitində xarici dil kimi tədris edilən ingilis dilində qrammatik vərdişlərin aşılmasına təsir göstərən amillər müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti öyrənən şəxslər həmin dildən informasiya, fikir, ideya mübadiləsi məqsədilə istifadə edə bilmədikləri halda, linqvistik biliklərin mənimsənilməsi tamamilə mənasız və nəticəsiz olur. Tədqiqat işində

əldə edilmiş nəzəri biliklərin praktikaya tətbiq edilməsi, qrammatika sahəsində əldə edilmiş biliklərin kommunikasiya prosesində istifadə etmək bacarıqlarının yuxarı sinif şagirdlərinə aşılmasının səmərəli yolları araşdırılır.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmişdəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Tədqiqatın nəticələri müntəzəm olaraq Linqvodidaktika kafedrasında müzakirə edilmiş, Respublika da nəşriyyatlarında çap edilmiş 2 məqalədə öz əksini tapmışdır.

I FƏSİL

YUXARI SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ QRAMMATİK BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASI VƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Orta məktəbin yuxarı siniflərində ingilis dili qrammatikasının tədrisinin linqvodidaktik əsasları

Məlum olduğu kimi, öyrənilən dildən kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə etmək bacarığına yiyələnməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, tədris edilən xarici dildə kommunikativ bacarıqların dilöyrənənlərə aşılmasının vacibliyi haqqında müəllim və şagirdlərin fikirlərinin üst-üstə düşdüyü ilə eyni zamanda, qrammatikanın tədrisinə dair fikirləri əksər hallarda tamamilə fərqlidir. Xarici dilin, o cümlədən də ingilis dilinin öyrədilməsinin əsas məqsədini şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində görən müəllimlər bu dili müxtəlif məqsədlərlə öyrənən şəxslərə, o cümlədən də ingilis dilini orta məktəb şəraitində öyrənən yuxarı sinif şagirdlərinə qrammatik vərdişlərin aşılmasının vacibliyini vurğulayırlar. Qrammatikanın tədrisinə tamamilə fərqli münasibət bəsləyən şagirdlər ingilis dilinin öyrədilməsi zamanı qrammatikanın minimum dərəcəyə endirməyi məqsəduyğun hesab edirlər. Bu cür münasibəti törədən amillərdən danışarkən, ilk növbədə çoxsaylı qrammatik qaydaların çətinliyi qeyd edilməlidir. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı xarici dilin tədrisində qrammatikanın rolu, yeri və əhəmiyyəti danılmazdır. Xarici dilin tədrisində qrammatika və kommunikativ vərdişlərin aşılması arasında tarazlıq yaradılmalıdır. Yuxarı siniflərdə keçirilən hər bir dərstdə mənimsənilməli olan qrammatik vahidlər kommunikativ cəhətdən əhəmiyyət kəsb etməlidir. Ən önəmlisi isə şagirdlərə öyrənilən xarici dildə şifahi nitq vərdişlərinin aşılması və beləliklə orta məktəbin yuxarı siniflərində ingilis dilini öyrənən şagirdlərə tədris edilən dildən istifadə edərkən əminlik hissini aşılamaqdır. Qrammatik vərdişlər dilin funksional təlimi prosesində baş verməlidir. Bu istiqamətdə təşkil edilən tədris prosesi qrammatika və funksional dilin kommunikativ-yönümlü şəkildə tədrisini şərtləndirir. Şagirdlərə sual və nəqli cümlələri arasında olan fərqlərin aşılması

deduktiv yolla həyata keçirilə bilər. Qrammatik qaydaların mənimsənilməsi üçün məsuliyyət dərslərdə fəal şəkildə iştirak edən şagirdlərin üzərinə düşür. Xarici dili tədris edən müəllimin vəzifəsi isə lazım gəldikdə müzakirə və debatları təşkil etmək və şagirdlərin fəaliyyətini düzgün istiqamətdə təşkil etməkdir. Belə ki, kommunikativ tapşırıqların yerinə yetirilməsində şagirdlərə kömək etmək məqsədilə yazı taxtasında bir neçə strateji xarakterli ifadələrini yazılır Ünsiyyət prosesində iştirak edən şəxsin sözünü kəsmək, dəqiqləşdirmək, şərh etmək şagirdlərə artıq mənimsənilmiş linqvistik materialları və nitq nümunələrini təkrarlamaq üçün şərait yaradır. İngilis dilində cümlə quruluşunu şagirdlərə aşılamaq üçün müəllim nəqli cümləni yazı taxtasında yazaraq şagirdlərə iki cümləni müqayisə etmək və onların arasında olan fərqləri təhlil etməyi təklif edir. Sonrakı mərhələdə şagirdlərə fikir və ideyalarını cümlə şəklində müzakirə etməyi təklif edir. Diskussiya prosesində müşahidəçi qismində çıxış edən müəllim həmin prosesə müdaxilə etməməli, şagirdlərə mövqelərini sərbəst, kreativ şəkildə söyləmək üçün şərait yaradılmalı, şagirdlərə qoyulan məqsədlərə nail olmağa kömək etməlidir. Diskussiya iştirakçıları olan tələbələr deyilənləri dəqiqləşdirmək istədiyi zaman, situasiyaya uyğun olan ifadələrdən istifadə edərək məqsədlərinə nail olmağa çalışmalıdırlar. Qeyd edilməlidir ki, diskussiyanın düzgün istiqamətdə keçmədiyi halda, müəllimin vəzifəsi müzakirəni düzgün istiqamətdə keçmədiyi halda, müəllimin vəzifəsi müzakirəni düzgün istiqamətə yönəltmək və müzakirədə müxtəlif səbəblərdən iştirak etməkdən imtina edən şagirdləri həvəsləndirərək, onları dərslərdə baş verən proseslərin fəal iştirakçılarına çevirməkdir. Orta məktəbdə keçirilən ingilis dili dərslərində qrammatikanın tədrisinin bu cür təşkil edildiyi halda, şagirdlər proqramda qoyulan məqsədlərə tezliklə nail ola bilər. Qrammatikanın funksional-yönümlü şəkildə mənimsəməklə bərabər, şagirdlərdə tənqidi təfəkkür inkişaf edir, və onlar tədrisdə müstəqilliyin ilk addımlarından olan özlərinin öyrənmə strategiyalarını dərk etməyə qadir olurlar. Şagirdlərin nailiyyətləri, onların tənqidi düşünmək qabiliyyəti düzgün, müasir tələblərə cavab verən şəkildə qiymətləndirilərsə, şagirdlərdə xarici dil kimi tədris edilən ingilis dilinin, o cümlədən qrammatikanın öyrənilməsinə olan maraq və motivasiya artır, və onlar bu cür təşkil olunmuş dərslərdən əhəmiyyətli dərəcədə

bəhrələnilər. Eyni zamanda, şagirdlər stressdən azad olan müasir mühitdə ünsiyyətə qoşularaq qrammatik materiallardan düzgün və kommunikativ situasiyalara uyğun olan şəkildə istifadə etməyi öyrənirlər. Qrammatikanın öyrədilməsi prosesinin məqsədyönlü, mərhələli, asandan çətinə doğru təşkil edildiyi halda, yuxarı sinif şagirdlərinə qrammatik vərdişlərin aşılması funksional-yönümlü, kommunikativ-yönümlü şəkildə həyata keçirilir. Onu da demək lazımdır ki, şagirdlər tərəfindən yorucu bir proses kimi qiymətləndirilən qrammatikanın öyrənilməsi olduqca maraqlı, və zövq verə bilən prosesə çevrilə bilər. Bu cür keçirilən dərslər şagirdlərə müəyyən dərəcədə çətin və darıxdırıcı görünə bilər. Lakin tədricən yorucu və darıxdırıcı hesab edilən dərslərdən tələbələr zövq almağı öyrənirlər. Günün tələblərinə uyğun olaraq, xarici dilin aspektləri, o cümlədən qrammatika kommunikativ-yönümlü, funksional-yönümlü şəkildə tədris olunmalı, nəticə etibarilə şagirdlərdə mənimsənilmiş qrammatik vahidlərin ünsiyyət prosesində düzgün və kommunikativ situasiyaya uyğun olan şəkildə istifadə etmək bacarığının formalaşdırılmasını təmin etməlidir.

Orta məktəbin yuxarı siniflərində ingilis dilinin qrammatikasının səmərəli şəkildə tədris edilməsi üçün ilk növbədə mənimsənilməli olan qrammatik vahid və strukturları müəyyənləşdirmək lazımdır. Buna nail olmaq üçün ingilis dilinin qrammatikasının milliyətcə azərbaycanlı olan şagirdlər ingilis dili qrammatikasının hansı sahələrinin daha çətin olduğu və problem, çətinliklərə səbəb ola bilən qrammatik vahid və strukturları müəyyənləşdirmək vacibdir. Həmin dil vahidlərinin şagirdlərə aşılmaq məqsədilə deduktiv və ya induktiv üsullara üstünlüyün verilməsi haqqında qərara gəlməkdə qrammatikanın daha səmərəli şəkildə tədrisini təmin edən ən önəmli amillərdəndir. Qrammatik materialların şagirdlərə düzgün şəkildə təqdim edilməsi müasir metodikanın aktual və vacib problemlərdəndir. Qrammatik materialların həddindən artıq çox olması və orta məktəbdə, xüsusilə də yuxarı siniflərdə ingilis dili dərslərinə ayrılan həmin materialların tam həcmdə mənimsənilməsi üçün kifayət qədər olmaması qrammatikanın tədrisi problemini xeyli dərəcədə çətinləşdirən amillərdəndir. Yuxarı siniflərdə mənimsənilməli olan qrammatik materialların həcmi və məzmunu xarici dilin tədrisi kontekstindən

bilavasitə asılı olaraq irəli sürülən məqsəd və vəzifələrlə müəyyənləşdirilir. Orta məktəblərin yuxarı siniflərində təhsil alan şagirdlərə ingilis dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi yiyələnməyi qarşılarında məqsəd kimi qoyan şagirdlərə qrammatik bilik və bacarıqlar kommunikativ-yönümlü şəkildə aşılmalıdır.

Orta məktəbdə ingilis dilinin xarici dil kimi tədris edilməsi məqsədlə yazılan qrammatik qaydaların əksəriyyəti çətin, müəyyən dərəcədə formal görünür və dilin, o cümlədən qrammatikanın mənimsənilməsi deyil, daha çox dil haqqında, qrammatika haqqında biliklərin mənimsənilməsinə yönəldilir. Qrammatik qaydalar adətən dil daşıyıcılarının dildən necə istifadə etdiklərini əks etdirirlər. Eyni zamanda, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, qaydalar dilin sisteminin təzahürüdür. İngilis dilindən kommunikativ niyyətlərə nail olmaq üçün istifadə edən dil daşıyıcılarının nitqi isə dilin sistemi, dil aspektləri deyil, dildə mövcud olan normalar ilə idarə edilir. Hər hansı dilin sistemi və normalar arasında ciddi fərqlər mövcuddur. Qeyd edilməlidir ki, ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən, milliyyətə azərbaycanlı olan yuxarı sinif şagirdləri tərəfindən törədilən səhvlərin əksəriyyəti, yəni dilin sistemi və normaların üst-üstə düşməməsi səbəbindən buraxılır. Onu da demək lazımdır ki, qrammatikanın öyrədilməsi, əənəvi olaraq məhz dilin sisteminin mənimsənilməsinə yönəldilir.

Orta məktəblərin yuxarı siniflərində keçirilən ingilis dili dərslərində istigadə edilən, dərslik və dərs vəsaitlərində qrammatikanın öyrədilməsi üçün nəzərdə tutulmuş çalışmaları əsasən dil sisteminin öyrədilməsinə yönəldilir. Orta məktəbdə qrammatikanın normativ səviyyədə mənimsənilməsinə kifayət qədər diqqət yetirilmir. Qeyd edilməlidir ki, qrammatikanın öyrədilməsi üçün nəzərdə tutulan dərslik və dərs vəsaitləri əənəvi olaraq “standart ingilis dili” (standart English) – yəni İngiltərədə qəbul edilmiş ingilis dilinin variantını əhatə edilməsini nəzərdə tutur. Bununla əlaqədar olaraq, belə bir sual meydana çıxır: “Məgər İngiltərədə istifadə edilən ingilis dili mövcud olan yeganə düzgün olan ingilis dilidir?” Belə ki, ABŞ, Kanada, Şimali İrlandiya, Uels Şotlandiya, Cənubi İrlandiya, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Cənubi Afrika Respublikasında yaşayan və ingilis dilinin daşıyıcıları hesab edilən, bu dildən real ünsiyyət prosesində istifadə edən insanlar onların istifadə etdikləri ingilis dili variantının düzgün olmaması haqqında fikirlə razılaşmazlar.

İngilis dilinin bu və ya digər variantının düzgün olub-olmamasının müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilən meyarlar hansılardır? Metodistlər belə hesab edirlər ki, qrammatik qaydalardan düzgün və adekvat şəkildə istifadə etmək ən obyektiv meyardır. Eyni zamanda, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ingilis dilinin daşıyıcıları olan hətta linqvistik savada malik olan insanlar da heç də həmişə dildə mövcud olan qrammatik qaydalara riayət etmirlər. Bu cür vəziyyəti törədən əsas səbəb ünsiyyət prosesinin, dil sisteminin təzahürü olan qrammatik qaydalar tərəfindən deyil, dil daşıyıcıları tərəfindən qəbul edilmiş normalarla idarə olunmasıdır. Beləliklə də, xarici dilləri, xüsusilə də global ünsiyyət dili olan ingilis dilini tədris edərkən, qrammatikanın əhəmiyyəti, rolu və yerini, dili mənimsənilməli olan qrammatik vahidlərin həcmi, onların tələbələrə aşılması zamanı istifadə ediləcək metod və üsulları müəyyənləşdirmək əsas səbəblərdəndir. Eyni zamanda, xarici dilin hansı təlim kontekstində tədris edildiyi də nəzərə alınmalıdır. Orta məktəblərin yuxarı siniflərində şagirdlərə qrammatik vərdişlərin aşılması prosesində həm məzmun, həm də tədris prosesində istifadə edilən metod və üsullar təlim kontekstinə uyğun olmalıdır. Fikrimizcə, ingilis dilini orta məktəbin yuxarı siniflərində qrammatik qaydalarla yanaşı həmin qaydaların praktikaya tətbiq etmək bacarıqları şagirdlərə aşılmalıdır. Yuxarı siniflərdə ingilis dilini xarici dil kimi tədris edən müəllimlər şagirdlərə autentik ingilis dilini, yəni real, gündəlik həyatda kommunikasiya prosesində istifadə edilən ingilis dilini öyrətməlidir. Xarici dil kimi şagirdlərə qrammatik vərdişlərin aşılmasına gəldikdə, mənimsənilməli olan hər bir qrammatik struktur ünsiyyət prosesində düzgün və adekvat şəkildə istifadə etmək bacarığını təmin etmək üçün qrammatik bacarıqlar kommunikativ-yönümlü şəkildə aşılmalıdır.

Qeyd edilməlidir ki, xarici dillərin, o cümlədən də ingilis dilinin xarici dil kimi xarici dillərin, tədrisində iki, bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olan istiqamət mövcuddur: qrammatik-yönümlü təlim və kommunikativ-yönümlü təlim. Bunların əsasında duran pedaqoji prinsiplər də biri-birindən tamamilə şəkildə fərqlidir. Məlum olduğu kimi, qrammatik-yönümlü təlim mənimsənilməli olan qrammatik vahidlərin, fonem və intonasiya strukturlarının şagirdlərin bilik səviyyələrinə uyğun olan şəkildə,

adətən təcrid edilmiş halda onlara öyrədilməsinə xidmət edir. Kommunikativ yanaşmanın əsasında duran kommunikativlik və interaktivlik prinsipləri isə, tədris edilən dilin ünsiyyət vasitəsi kimi öyrədilməsində görünür və mənimsənilməli olan hər bir linqvistik vahidin, hər bir nitq modelinin kommunikativ cəhətdən məna kəsb etdiyini nəzərdə tutur. Qrammatikanın tədrisi prosesinin bu cür təşkil edilməsində əsas məqsəd yuxarı sinif şagirdlərini müxtəlif xarakterli kommunikativ tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesinə cəlb etmək onları kommunikativ niyyətlərinə nail olmaq üçün vacib olan linqvistik vahidləri və nitq modellərini adekvat şəkildə istifadə etmək bacarıqlarına yiyələnməkdə onlara yardım etməkdir. Proqramda mənimsənilməsi nəzərdə tutulan linqvistik və nitq strukturları şagirdlərə hazır şəkildə təqdim edilmir. Kommunikativ niyyətlərinə nail olma istiqamətində fəaliyyət göstərən yuxarı sinif şagirdləri mənimsənilməli olan leksik vahidləri və qaydaları müəllim, lüğət, eləcə də müxtəlif autentik mənbələrə müraciət etmək yolu ilə əldə edirlər. Beləliklə də, şagirdlərin ünsiyyət prosesinə fəal, təşəbbüskar iştirakçıları qismində cəlb etməklə, şagirdlərdə müvafiq bacarıqların formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini təmin etmək mümkündür.

Məlum olduğu kimi, müasir metodikada kommunikativ-yönümlü təlim prioritet istiqamət kimi qəbul edilmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, metod və üsulların konkret təlim kontekstinə uyğun şəkildə əlaqələndirilməsi tədris prosesinin daha uğurlu şəkildə təşkil olunması və daha səmərəli nəticələrin əldə olunmasına xidmət edir. Müxtəlif təlim şəraitlərində eyni uğurla istifadə edilə bilən, universal bir metod mövcud deyil (9, s.5-25). Kommunikativ yanaşmanın prioritet kimi qəbul edildiyi müasir dövrdə xarici dillərin tədrisinə qrammatik yanaşmanın təzahürü olan qrammatik tərcümə metodundan da istifadə edilə bilər. Xarici dilin tədrisində qrammatikanın əhəmiyyəti, rolu və yeri danılmazdır. Eyni zamanda, xarici dilin tədrisində qrammatikanın öyrədilməsi özü-özlüyündə bir məqsəd kimi qoyula bilməz. Orta məktəbdə ingilis dilinin təlimi prosesində qrammatika və dilin digər aspektləri arasında, eyni zamanda dilin aspektləri və müvafiq nitq bacarıqları arasında hər bir konkret təlim kontekstinə uyğun şəkildə lazımı tarazlığın yaradılması xarici dil müəllimlərinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Xarici dillərin

tədrisində istifadə edilən metod və üsullardan danışarkən, tədrisin qrammatika-yönümlü tərzdə təşkil edildiyi zaman şagirdlərin daha “düzgün” və adekvat vərdişlərə yiyələnməsi, onların kommunikasiya prosesində törətdiyi qrammatik səhvlərin sayının minimuma endirilməsi və nitqlərin qrammatik cəhətdən daha düzgün şəkildə təşkil edildiyini qeyd etmək lazımdır. Orta məktəbin yuxarı siniflərində xarici dil kimi tədris edilən ingilis dilinin təlimi prosesinin kommunikativ-yönümlü şəkildə təşkil olunduğu zaman şagirdlərin daha fəal, daha təşəbbüskar olduğu, buraxılan səhvlərin, xüsusilə törədilən səhvlərin çox olduğu müşahidə edilir.

Orta məktəblərin yuxarı siniflərində ingilis dilinin tədrisi prosesinin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi məqsədilə ilk növbədə, mövcud təlim şəraitində prioritetlər düzgün şəkildə müəyyənləşdirilməsidir. Prioritetlər düzgün qoyularsa, təlim prosesinin məzmunu və istifadə ediləcək metod, üsul və texnologiyaların seçilməsi, məqsədlərin, qoyuluşu da əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşır. Prioritet məqsəd və vəzifələr mövcud realıqdan çıxış etməklə müəyyən edilməlidir. Bu gün ölkəmizdə dünyada əsas ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edilmiş ingilis dilinin tədrisinin məqsədlərini müəyyənləşdirərkən, orta və ali təhsil müəssisələrində ingilis dilini öyrənən şagird və tələbələrin hansı bilik və bacarıqlara yiyələnmələri olduqlarını əsas amil kimi götürülməlidir. Orta məktəblərin yuxarı siniflərində ingilis dilini öyrənən şagirdlərdən danışarkən burada əsas məqsədin kommunikativ bacarıqlara nail olmaq deyil, daha çox qrammatik biliklərin əldə edilməsi olduğu danılmaz bir faktdır. Orta məktəblərin yuxarı siniflərində ingilis dilinin tədrisi prosesi əksər hallarda qrammatika-tərcümə metodunun prinsipləri əsasında qurulur. Günün tələblərinə, müasir tələblərə uyğun olan şəkildə tərtib edilən kurrikulum və proqramlara uyğun olmayan, qrammatik-yönümlü şəkildə təşkil edilən tədrisin həyata keçirilməsi ilk baxışdan paradoksal görünsədə, əslində heç də paradoksal kimi qəbul edilməməlidir. Belə ki, orta məktəb məzunlarının ali məktəbə daxil olarkən digər fənlərdə olduğu kimi, xarici dildən, o cümlədən ingilis dilindən verilən imtahanlar da test formasında keçirilir. Xarici dilin tədrisi prosesinin bu istiqamətdə qurulmasının tam təbii bir hal kimi qəbul edilməsinin əsas səbəblərindən biri test imtahanlarının əsasən qrammatik biliklərin yoxlanılmasına yönəldilir. Eyni zamanda, müasir dünyada geniş yayılmış

və xarici dillərin tədrisi sahəsində istifadə edilən yanaşma və metodlar dövrün tələblərinə kommunikativ yanaşmanın əsasında duran prinsiplərə tamamilə zidd olduğu və qloballaşma dövründə dilöyrənənlərin qarşısında qoyulan məqsədlərə nail olmaq nöqtəyi-nəzərindən qəbuledilməz olduğu vurğulanmalıdır.

Metodistlər və xarici dil müəllimləri, o cümlədən də orta məktəbdə ingilis dilini xarici dil kimi tədris edən müəllimlər belə hesab edirlər ki, kommunikativ-yönümlü təlim prinsipləri əsasında qurulan tədris prosesi şagirdləri dilin aspektləri olan qrammatika, leksika və fonetika sahəsində fəallaşdırmaqla onlarda kommunikativ bacarıqların proqram tələbləri səviyyəsində formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi ilə bərabər, mənimsənilməli olan linqvistik və nitq materiallarının səmərəli şəkildə aşılmasına xidmət edir. Kommunikativ yanaşmanın üstünlüklərindən bəhs edən elmi-metodik əsərlərdə qeyd edilir ki, şagird və tələbələrin öyrənən dil öyrənənlərin yaş və bilik səviyyələrindən asılı olmayaraq qrammatikanın mənimsənilməsi və müvafiq olaraq, qrammatik vərdişlərin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi daha yüksək səviyyədə baş verir və nəticə etibarilə xarici dil olan ingilis dilini kommunikativ yolla öyrənən yuxarı sinif şagirdləri daha uğurlu nailiyyətləri əldə etməyə nail olurlar.

Eyni zamanda, kommunikativ-yönümlü tədrisin ilkin pillələrində, o cümlədən də orta məktəblərin yuxarı siniflərində şagirdlərin yol verdiyi səhvlərin, o cümlədən qrammatik materialların istifadəsi zamanı buraxılan səhvlərin sayı ənənəvi olan qrammatik-yönümlü təlim vasitəsilə xarici dili öyrənən şagirdlərlə müqayisədə üstünlük təşkil edir. İngilis dilinin qrammatikasının kommunikativ-yönümlü şəkildə öyrənən orta məktəb şagirdlərində tədrisən müəllim dil duyma qabiliyyəti formalaşır. Kommunikativ təlimin yaratdığı imkanlarından istifadə edən şagirdlər müəllim və sinif yoldaşlarının yardımından bəhrələnir. Beləliklə, şagirdlərin rast gəldikləri çətinliklərin və törədilən qrammatik səhvlərin sayı tədrisən azalır, və nəticə etibarilə, onlarda kommunikativ niyyətlərinə nail olmaq üçün qrammatik vahidlərdən adekvat və düzgün istifadə etmək bacarıqları formalaşdırılır və inkişaf etdirilir, yuxarı sinif şagirdlərinə ingilis dili qrammatik-yönümlü tədris edilərkən proqramda mənimsənilməsi nəzərdə tutulan linqvistik vahidlər, o cümlədən də qrammatik

strukturlar şagirdlərə təqdim olunur. Mənimənilməli olan qrammatik materiallar ana dilləri ilə müqayisəli şəkildə izah edilir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, orta məktəblərin yuxarı siniflərində qrammatikanın tədrisi zamanı tərcümədən geniş şəkildə istifadə edilir. Bir çox hallarda xarici dil kimi tədris edilən ingilis dilindən şagirdlərin ana dili olan Azərbaycan dilinə, hallarda azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümələr edilir. Yuxarı sinif şagirdləri qrammatik, bəzi hallarda onları qaydaları öyrənməli, əzbərləməli olur, mənimənilməli olan qrammatik vahidlərin təkrarlama yolu ilə öyrənilməsinə üstünlük verilir. Qrammatik vahidlərin cümlə və situasiyalarda istifadəsinə yönəldilmiş çalışmaları yerinə yetirilməsinə də xüsusi diqqət yetirilir. Eyni zamanda, qeyd edilməlidir ki, qrammatik-yönümlü tərdə təlim prosesi mənimənilmiş qrammatik strukturların kommunikasiya prosesində istifadə edilməsinə təmin edə bilmir. Mənimənilmiş qrammatik vahidlərin ünsiyyət prosesində adekvat və düzgün şəkildə istifadə etmək bacarığının şagirdlərdə formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi təmin edilmir. Qrammatik biliklərin mənimənilməsinə prioritet hesab edən təlim daha çox dil aspektlərinə dair nəzəri biliklərin əldə edilməsi, proqramda verilən qrammatik vahidlər haqqında məlumatın əldə edilməsinə xidmət edir, əldə edilmiş nəzəri biliklərin praktikaya tətbiq edilməsinə isə lazımi diqqət yönəldilmir. Əsas məsələ qrammatik vahidlərin istifadə edilməsi haqqında qaydaların öyrənilməsi, və həmin qrammatik vahidlərdən istifadə edərkən səhvlərin törədilməməsidir. Qrammatikanın mənimənilməsinə əsas göstəricisi düzgünlük hesab edilir. Qrammatik-yönümlü tədris təlim prosesində irəli sürülən məqsədə, yəni dil materiallarının düzgün şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə formalaşdırılmasına nail olmaq istiqamətində təşkil edilir. Şagirdlər tədris edilən xarici dil olan ingilis dilində kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasını əsas məqsəd kimi qoyulan kommunikativ-yönümlü təlimdə linqvistik materialların ünsiyyət prosesində sərbəst yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi əsas meyar kimi hesab olunur. Qarşıya qoyulan məqsədlərə uyğun olaraq, qrammatikanın kommunikativ-yönümlü şəkildə aşılması prosesi yuxarı sinif şagirdlərində qrammatik strukturların kommunikasiya prosesində kommunikativ

niyyətlərinə nail olmaq üçün kreativ şəkildə istifadə etmək bacarığının formalaşdırılması istiqamətində həyata keçirilir.

Orta məktəblərin yuxarı siniflərində ixtisas dilin olan ingilis dilinin tədrisi barəsində danışarkən, şagirdlərdə kommunikativ vərdiş və bacarıqların deyil, daha çox kommunikativ səriştənin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsindən getməlidir. Kommunikativ kompetensiyayı təşkil edən əsas komponentlər aşağıdakılardır: qrammatik kompetensiya, diskursiv kompetensiya, sosiomədəni kompetensiya, strateji kompetensiya (24, s. 9-10).

Orta məktəblərin yuxarı sinif şagirdlərinə ingilis dilini tədris edən müəllimlərin qarşısında duran ən önəmli vəzifələrdən biri şagirdlərdə kommunikativ kompetensiyanın komponenti olan və onun əsasını təşkil edən qrammatik kompetensiyanın aşılmasıdır. Dissertasiya işimizin diqqət mərkəzində duran əsas məsələ şagirdlərə qrammatika və kommunikasiyanın əlaqələndirilmiş şəkildə öyrədilməsidir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, hər hansı xarici dili öyrənən şagirdlərə qrammatik vərdişlərin aşılması müasir metodikanın ən vacib problemlərindəndir. Qrammatikanın mənimsənilməsi hər hansı xarici dilin, o cümlədən də ingilis dilinin öyrənilməsinin əsas şərtlərindən biridir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qrammatikanın mənimsənilməsi özü-özlüyündə bir məqsəd ola bilməz. Xarici dilin tədris olunduğu təhsil məkanından asılı olmayaraq, qrammatikanın öyrədib-öyrənilməsində əsas məqsəd dilin ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməsidir. Qrammatik vərdişlərin aşılmasında əsas məqsəd dilin strukturunu öyrənməkdir. Tədris edilən xarici dilin qrammatik quruluşunu bilmədən kommunikasiya prosesini düzgün və adekvat şəkildə qurmaq mümkün deyil. Bu isə qrammatik vahidlərin kommunikasiya prosesindən təcrid edilmiş şəkildə deyil, məhz kommunikasiya prosesində mənimsənilməsini tələb edir. Qrammatik vərdişlərin kommunikasiya-yönümlü şəkildə aşılması xarici dilin təlim prosesini daha səmərəli şəkildə təşkil edilməsi və daha uğurlu nəticələrin əldə edilməsini təmin edən əsas amillərdəndir.

Dil aspektlərinin kommunikativ-yönümlü təliminin üstünlüklərinə baxmayaraq xarici dili ixtisas kimi tədris edən müəllimlərin əksəriyyəti özlərini məhz

kommunikativ-yönümlü tədrisin tərəfdarları olduqları və təlim prosesində kommunikativ prinsipləri prioritet kimi qəbul etdiklərini tutduqlarını bəyan etməklə, əslində ənənəvi hesab edilən qrammatik-yönümlü təlim prinsiplərindən istifadə edirlər. Bu cür vəziyyəti törədən səbəblərdən danışarkən orta məktəblərdə kommunikativ təlimin təşkil edilməsi və həyata keçirilməsinin kifayət qədər mürəkkəb bir məsələ olmasıdır. Problemi mürəkkəbləşdirən ən önəmli məsələlərdən biri burada aydın qiymətləndirmə meyarlarının olmasıdır. Məlum olduğu kimi, qiymətləndirmə təlim prosesinin ən vacib komponentlərindən biri olmaqla təlim prosesini düzgün şəkildə təşkil etməyə kömək edir. Qrammatik-yönümlü təlim zamanı şagirdlərin bilikləri olduqca aydın şəkildə testlər vasitəsilə yoxlanılır və bu zaman şagirdlərin bilik səviyyələrinin yoxlanılması asanlıqla həyata keçirilir və onlarda qrammatik biliklərin hansı səviyyədə olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Qeyd edək ki, burada söhbət vərdiş və bacarıqların deyil, məhz şagirdlərin bilik səviyyəsini müəyyənləşdirməkdən gedir. Fikir müxtəlifliyinə baxmayaraq, qrammatik-yönümlü təlim prosesinin ayrılmaz komponenti olan testləşmə sistemi müəllim və ən əsasən şagirdin özündə mövcud bilik səviyyəsi haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir. Kommunikativ təlimdə isə belə bir imkanların olmadığı səbəbindən, həm müəllim həm də şagirdlərdə mənimsənilməli olan bilik və bacarıqların qiymətləndirilməsi üçün obyektiv meyarların mövcud olmaması və burada qiymətləndirmənin müəyyən dərəcədə təsadüfi xarakterli olduğu və pərakəndə halda həyata keçirilməsi haqqında təəsurat yaranır. Xarici dil dərslərində qrammatikanın kommunikativ-yönümlü tədrisi yollarını tədqiq edərkən qrammatik bilik, vərdiş və bacarıqlarının yoxlanılması və qiymətləndirilməsi üsulları və meyarları müəyyənləşdirilməlidir. Məsələni araşdıran tədqiqatçıların elmi-metodiki əsərlərinin təhlili, aparılan təlim nəticəsində əldə edilmiş bilik və bacarıqların səviyyəsi, müşahidələr və eksperimental tədrisin nəticələri belə bir fərziyyə irəli sürməyə imkan verir: kommunikativ təlim yolu ilə mənimsənilmiş bilik və bacarıqlar məhz bu yolla, yəni kommunikativ yolla yoxlanılmalı və qiymətləndirilməlidir. Belə hesab edirik ki, qrammatik bilik və bacarıqların yoxlanılması müntəzəm olaraq, dil təlimi prosesinin müxtəlif pillələrində məhz bu istiqamətdə təşkil olunmalıdır.

Mənimsənilməsi nəzərdə tutulmuş qrammatik yaradıcı kommunikasiya prosesinə düzgün və adekvat şəkildə istifadə edilməsi prioritet məqsəd olduğundan, tələbələrin onlarda həmin bacarıqların hansı səviyyədə olması da məhz kommunikativ xarakterli tapşırıqların tələbələrə təqdim edilməsi yolu ilə aparılması məqsəduyğundur.

İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisinin kommunikativ-yönümlü şəkildə həyata keçirildiyi bütün mərhələlərdə tələbələrin əldə etdiyi qrammatik bilik və yiyələndiyi qrammatik vərdiş və bacarıqların yoxlanılması və qiymətləndirilməsi müntəzəm olaraq sistemli şəkildə həyata keçirilməli və müvafiq olaraq, onların qeydiyyatı aparılmalıdır. Heç bir uğur və nailiyyətlərin əldə edilmədiklərini düşünən tələbələri həvəsləndirmək və onlarda təlim prosesinin səmərəli və nəticə-yönümlü şəkildə təşkil edilməsi haqqında əminlik yaratmaq üçün şagirdləri müntəzəm olaraq baş verən dəyişikliklər haqqında məlumatlandırmaq və əldə edilən nəticələri sinifdə müzakirə etmək, beləliklə onlara özünüqiymətləndirmə bacarığının aşılmasını təmin etməklə daha səmərəli nəticələrin əldə olunmasına xidmət edir.

Qrammatik strukturlardan yaradıcı kommunikasiya prosesində düzgün və adekvat şəkildə istifadə etməklə kommunikativ niyyətlərinə çatmaq qabiliyyətinin tələbələrə aşılamaq və qiymətləndirməni kommunikativ istiqamətdə təşkil etmək üçün kommunikativ xarakterli tapşırıqların yazılı şəkildə yerinə yetirilməsi tövsiyyə edilir. Qeyd edilməlidir ki, yazılı tapşırıqların müəllimin köməyi olmadan, tam sərbəst şəkildə yerinə yetirilməsi irəli sürülən əsas tələblərdən biridir. Yazılı tapşırıqların müntəzəm olaraq yerinə yetirilməsi, əvvəlki yazıların sonrakı işlərlə müqayisə edilməsi dilöyrənənlərə onlarda olan irəliləyişi, o cümlədən qrammatika sahəsində qazandıqları bilik, vərdiş və bacarıqları qiymətləndirməyə imkan yaradır.

Qrammatika sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlərin dilöyrənənlər tərəfindən dərk edilməsi, onlarda kommunikativ-yönümlü tədrisə inam yaradır və dili məhz bu istiqamətdə öyrənməyə onlarda maraq və həvəsin yaranmasını təmin edir. Nailiyyətləri qiymətləndirməklə bərabər, bu yoxlama və qiymətləndirmə üsulu yəni müqayisəli təhlil üsulu problem və çətinliklər yaradan səhvlərin buraxılmasına səbəb olan sahələri tələbələr aydın şəkildə görə bilirlər.

Təlim prosesinin iştirakçıları olan müəllim və tələbələrin qarşısında duran əsas vəzifə tələbələrin linqvistik savada yiyələnməklə bərabər, kommunikasiya prosesində həmin biliklərdən adekvat şəkildə istifadə etməklə kommunikativ məqsədlərinə nail olmaq qabiliyyətinə yiyələnməkdir. Ən önəmlisi isə tələbələrə qaydaları aşılamaqla eyni zamanda, onlarda dildən və o cümlədən qrammatik biliklərdən istifadə etmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün müvafiq olan şərait yaratmaqdır.

İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisində qrammatikanın əhəmiyyəti, rolu və yerindən bəhs edərkən, qrammatikanın əhəmiyyətli olduğu, xüsusi rol kəsb etdiyini vurğulamaqla, qrammatikanın tədrisindən imtina etməyin tamamilə qəbuledilməz olduğunu qeyd etmək lazımdır. Eyni zamanda, hər hansı xarici dilin, o cümlədən ingilis dili tədrisinin əsas məqsədinin qrammatikanın öyrədilməsi deyil, tədris edilən xarici dildə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması olduğunu nəzərə almaq və bütövlükdə təlim prosesinin deyilənləri nəzərə almaqla təşkil edilməsi irəli sürülən məqsədlərə nail olmaq üçün səmərəli şəraitin yaradılmasına xidmət edir.

Qlobal dil statusunu qazanmış ingilis dilini qrammatik-tərcümə metodundan istifadə etməklə öyrənənlər qeyd edirlər ki, dilin öyrənilməsi prosesi maraqsız, aidiyyəti olmayan mətnlərin tədris edilən xarici dildən ana dilinə tərcümə edilməsi, leksik vahidlərin təcrid edilmiş şəkildə, systemsiz, pərakəndə şəkildə əzbərlənməsi, çoxsaylı qrammatik qaydaların təkrarlanması yolu ilə həyata keçirilirdi. Lakin ilk baxışdan maraqsız, məntiqsiz və əhəmiyyətsiz görünən Qrammatika-Tərcümə metodu vasitəsilə ingilis dilini öyrənən şəxslər onlarda öyrənilən dil sahəsində kifayət qədər bilik və bacarıqların olmasını və həmin yolla mənimsənilmiş bilik və bacarıqların onlara dildən istifadə etməyə, yəni bu dildə danışmağa, yazmağa, oxumağa və eşidib-anlamağa imkan verdiyini qeyd edirlər. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, ingilis dilini bu metoddan istifadə etməklə öyrənmiş olan şagirdlərin nitqi dil daşıyıcılarına xas olmayan xarakter daşıyır. Kommunikativ bacarıqların lazımı səviyyədə inkişaf etdirilməsi məqsədilə ingilis dilini müxtəlif məqsədlərlə və fərqli təlim kontekstlərində öyrənən tələbələrin dil daşıyıcıları və bu mümkün olmadığı halda xarici dilə linqvistik savada malik olan dil daşıyıcılarının səviyyələrinə yaxın olan səviyyədə yiyələnmiş şəxslər ilə real kommunikasiya

prosesinə interaktiv şəkildə qoşulmaları tövsiyyə edilə bilər. Bu yolla təbii, danışmaq və dil daşıyıcılarına xas olan dil və nitq bacarıqlarına müəyyən dərəcədə yiyələnmək olar. Qrammatik-tərcümə metodundan istifadə etməklə təməl vərdiş və bacarıqlara yiyələnmək olar. Dil təliminin növbəti mərhələlərində həmin vərdiş və bacarıqlar inkişaf etdirilməli və təkmilləşdirilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq belə bir sual meydana çıxır: dilin ayrılmaz və olduqca vacib aspektlərindən biri olan qrammatikanın tədrisində uğurlu nəticələrin əldə olunmasının mümkün olduğu halda tədqiqatçıların və xarici dil müəllimlərinin qrammatik-yönümlü tədrisdən imtina edərək kommunikativ-yönümlü tədrisə üstünlük vermələrinin səbəbi nədir? Xarici dil təliminin prinsiplərini prioritet kimi qəbul etmiş tədqiqatçılar və müəllimlər belə hesab edirlər ki, xarici dilin, o cümlədən də global ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilinin öyrədib-öyrənilməsində əsas məqsədlərdən biri bu dildə kommunikativ bacarıqlara yiyələnməkdir. Əks təqdirdə hər hansı linqvistik biliklərin mənimsənilməsi tamamilə mənasız və nəticəsiz bir prosesə çevrilmiş olur (7, s. 314). Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, kommunikasiya prosesi həm şifahi, həm də yazılı formada baş verə bilər. Xarici dilin, o cümlədən də qrammatikanın tədrisinə qrammatik-yönümlü yanaşmanın tətbiq edilməsi zamanı kommunikativ vərdiş və bacarıqlara yiyələnməyə xüsusi diqqət yetirilmir və müvafiq olaraq, üstünlük linqvistik materialların mexaniki və kontekstən təcrid olunmuş şəkildə mənimsənilməsinə verilir. Real həyatda baş verən spontan ünsiyyət üçün imkan və şərait olmadığı halda kommunikativ vərdiş və bacarıqların və dil təliminin daha yuxarı pillələrində kommunikativ kompetensiyanın tələbələrə formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinin xarici dil tədrisinin başlıca vəzifəsi kimi qoyulması nə dərəcədə məqsədəuyğun və irəli sürülən məqsədə nail olmaq nə dərəcədə mümkündür? İngilis dilinin istifadə edilməsi üçün real şəraitin və dil daşıyıcıları ilə birbaşa ünsiyyətə girmək imkanlarının olmadığı təlim kontekstində müəyyən dərəcədə ritorik olan bu sualı cavablandırmağa cəhd edən mütəxəssislərin əksəriyyəti bu cür şəraitdə qrammatik-yönümlü təlim prinsiplərinə üstünlüyün verilməsinə bəraət qazandırır. Bu mövqedə olan mütəxəssislər müəyyən dərəcədə ənənəvi hesab edilən qrammatik-tərcümə metodundan istifadə etməklə təlim prosesini daha səmərəli

şəkildə həyata keçirilməsi və uğurlu nəticələrin əldə edilməsinə xidmət edir. Qrammatik-yönümlü təlim linqvistik biliklərin, o cümlədən qrammatik biliklərin sistem şəkildə mənimsənilməsinə xidmət edir. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, mənimsənilmiş linqvistik biliklərin praktikaya tətbiq etmək qabiliyyətinin bu yolla formalaşdırılması qeyri-mümkündür. Dilöyrənənləri kommunikativ fəaliyyətə cəlb edilməsi və onlarda motivasiyanın yaradılması məqsədilə müxtəlif xarakterli rəngarəng tapşırıq və çalışmaları yerinə yetirilməsi tövsiyyə edilir. Qrammatik-yönümlü təlimdə kommunikativ tapşırıqlardan bir vasitə kimi istifadə edilsə də, burada başlıca vəzifə kommunikativ bacarıqların aşılması deyil, linqvistik materialların, o cümlədən də qrammatik strukturların mənimsənilməsidir. Qrammatik-yönümlü tədrisin bu gün populyarlığını itirməsinin səbəblərindən biri sözü gedən metodun müəyyən dərəcədə darıxdırıcı və dilöyrənənlər üçün bir qədər maraqsız olmasıdır. Müasir dövrdə ingilis dilinin öyrənilməsi sahəsində birbaşa nəticələrin əldə edilməsi, problemlərin təxirsiz, təcili surətdə həll olunmasına üstünlük verilir. Beləliklə də, məsələlərin vaxta qənaət etməklə həll etmə yolları, metod və üsullarına üstünlük verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, qrammatikanın kommunikativ-yönümlü tədrisi prosesində asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə doğru autentik mətnlər vasitəsilə tələbələr qrammatik vərdiş və bacarıqlara yiyələnməklə bərabər dil daşıyıcılarının mədəniyyəti ilə tanış olmaq imkanı əldə edirlər. Hətta tələbələr üçün maraqlı olmayan, onların yaş səviyyəsini, ehtiyat və təlabatlarını nəzərə almadan seçilmiş mətnlər də dil daşıyıcılarının mədəniyyəti ilə bağlı dəyərli məlumatlar özündə ehtiva edir. İngilis dilinin, o cümlədən ingilis dilinin qrammatikasın tədrisində qrammatik-yönümlü yanaşma və kommunikativ-yönümlü yanaşma arasında müqayisə apararkən onu vurğulamaq lazımdır ki, bu gün dövrün tələblərinə uyğun olan kommunikativ-yönümlü təlimlə yanaşı qrammatik-yönümlü təlim də müəyyən dərəcədə öz aktuallığını saxlayır.

Qeyd edirlər ki, Qrammatika-yönümlü təlim çox vaxt şagirdlərdə xarici dilin öyrənilməsinə marağın itirilməsinə marağın itirilməsinə səbəb olur. Lakin, müəllimlərin bəziləri məhz Qrammatika-yönümlü təlimi üstün tutur. Bu cür

mövqeyin əsasında duran səbəblərdən danışarkən, bu yanaşmanın xarici dili tədris edən müəllim üçün daha rahat, onlardan az bilik və bacarıq tələb etdiyini göstərirlər.

Orta məktəbdə ingilis dilinin qrammatikasının tədrisindən danışarkən, “düzgün” və “səhv” anlayışları xüsusilə qeyd edilir. Qrammatika ilə bilavasitə bağlı olan əsas məhfumlardan biri “dəqiqlik” (accuracy) məfhumudur. Qeyd edilməlidir ki, qrammatikanın tədrisi ilə əlaqədar mübahisələrin əksəriyyəti məhz bu məfhumun və onun tədrisi üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli və vacib olduğu ətrafında baş verir. Məsələ ilə əlaqədar olaraq, ingilis dilinin tədrisi sahəsində çalışan mütəxəssislərin böyük əksəriyyəti belə fikir söyləyir ki, dilin sisteminə aid olan linqvistik biliklərin mənimsənilməsi tədris edilən xarici dildə mövcud olan linqvistik strukturların müxtəlif situasiya və kommunikasiya kontekstlərində düzgün şəkildə istifadəsini təmin edən əsas amillərdəndir. Lakin tədris edilən xarici dilin formal sistemə aid olan linqvistik biliklərin mənimsənilməsi qrammatik strukturların ünsiyyət prosesində adekvat şəkildə istifadə edilməsi və kommunikativ məqsədlərə nail olmağı təmin edə bilməz. Eyni zamanda burada digər amillərin vacibliyini də qeyd etmək lazımdır. İngilis dilinin tədrisindən danışarkən “qrammatika” və “dəqiqlik” anlayışlarının bir-birilə sıx şəkildə əlaqəli olduqlarını və hər ikisinin xüsusi əhəmiyyətə malik olduqlarını qeyd etmək lazımdır.

Orta məktəb şagirdlərinə ingilis dilinin qrammatikasının öyrədilməsindən danışarkən burada kommunikativliyin mühüm rolunu qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan Respublikasının dünya dövlətləri ilə hərtərəfli əlaqələrinin uğurla inkişaf etdiyi dövrdə, müasir dünyada aparıcı rola malik olan xarici dillərin, ilk növbədə, qlobal miqyasda əsas ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edilmiş ingilis dilinin tədrisi problemi xüsusi əhəmiyyətə malik olur. Bu gün ölkəmizdə bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də ciddi islahatlar həyata keçirilir. Avropa təhsil sistemində inteqrasiya prosesində olan Azərbaycanın təhsil sistemində mühüm dəyişikliklər baş verir. Lakin həyata keçirilən islahatlara baxmayaraq, bir çox məsələlər hələ də həllini gözləyir.

Azərbaycanda qlobal ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilinin tədrisi zamanı kommunikativ yanaşmanın əsasında duran kommunikativlik və interaktivlik

prinsiplərini üstün tutan və ingilis dilinin təlimini günün tələblərinə cavab verən şəkildə təsvir etməyi bacaran peşəkar pedaqoji kadrların hazırlanması gündəmdə olan ən önəmli məsələlərdən birinə çevrilir. Bu sahədə kəmiyyət baxımdan çətinliklərin mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. Günün tələblərinə uyğun olan ingilis dili müəllimi kommunikativ baxımdan səriştəli, linqvistik cəhətdən təhsilli, yüksək savada malik olan dil daşıyıcısı səviyyəsinə maksimum dərəcədə uyğun olmalıdır. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, ingilis dili müəllimlərinin hazırlanması ilə əlaqədar olan bir sıra məsələlərin araşdırılmasında ciddi problem duyulur. İngilis dilinin tədrisi ilə bilavasitə bağlı olan və tədqiqinə ehtiyac duyulan bir sıra problemlərdən biri orta məktəblərin yuxarı siniflərində ingilis dilinin qrammatikasının kommunikativ-yönümlü tədrisi problemidir.

İngilis dilinin tədrisinə kommunikativ yanaşma uzun illərdir ki, müasir dünyada həm ali təhsil müəssisələrində, həm də orta məktəblərdə müvəffəqiyyətlə tətbiq olunur. Xarici dillərin kommunikativ-yönümlü tədrisi müasir dövrdə olduqca perspektivli və dövrün tələblərinə cavab verən istiqamət hesab edilir.

Məlum olduğu kimi, hər bir elmi araşdırmanın müəyyən məqsədi olur. Adından da görüldüyü kimi bu magistr dissertasiyasının əsas məqsədi orta məktəblərin yuxarı siniflərində ingilis dilinin qrammatikasının kommunikativ-yönümlü tədrisi yollarını müəyyən etmək, həmçinin istifadə edilən dərslik və dərs vəsaitlərinin, çalışmaların nə dərəcədə kommunikativ-yönümlü olmasını müəyyən etmək məqsədilə aparılan metodik təhlilindən ibarətdir. Xarici dillərin kommunikativ təlimi əsasında duran prinsiplərin ən geniş yayılmış təsnifatı 1991-ci ildə Deyvid Nunan tərəfindən verilmişdir:

1. Öyrənilən dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilir və qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə öyrənməyə geniş yer verilir.
2. Öyrənmə prosesində autentik tapşırıqların təqdim edilməsi.
3. Dil öyrənənlər üçün dildən adekvat şəkildə istifadə etmə qabiliyyətinin aşılması üçün müvafiq şərait yaratmaq.
4. Mühüm bir amil olan dil öyrənənlərin öz şəxsi təcrübələrinin dərs prosesinə gətirilməsi.

5. Sınıfənkənar real situasiyaların dərş prosesinə gətirilməsi.

Kommunikativ yanaşmanın tətbiqində əsas məqsəd xarici dili öyrənərkən real həyat hadisələrindən istifadə etmək qabiliyyətini dilöyrənənlərə aşılamaqdır. Belə ki, tələbələrə real həyat situasiyalarını təqlid edərək gerçək ünsiyyətə cəlb etmək daha maraqlı olar və onların gündəlik həyatda qarçılaşdıqları situasiyalarla dili öyrənmək daha uyğun olardı. Burda əsas məqsəd öyrənilən xarici dildən real həyatda baş verən kommunikasiya situasiyalarında iştirak etməklə, mənimsənilmiş leksik vahidlərdən, qrammatik və intonasiya strukturlarından, eləcə də nitq nümunələrindən düzgün və adekvat şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinin şagird və tələbələrə aşılamaqdır.

Qeyd edilməlidir ki, son dövrlərdə ölkəmizin təhsil sistemində aparılan mühüm islahatlar, innovasiyalar, kommunikativ yanaşmadan, interaktiv təlim üsullarından, yeni təlim texnologiyalarından yararlanmaq təhsilin keyfiyyətinin, səmərəliliyinin yüksəlməsi, xarici dilləri ali və orta məktəblərdə öyrənən tələbə və şagirdlərin xarici dil dərslərində fəallığının artması ilə müşayiət olunur.

İngilis dilinin tədrisi prosesində təlimin səmərəliliyinin artırılması, onun intensivliyinin, təmin edilməsi artıq zəruriyyətə çevrilib. Orta məktəblərin yuxarı siniflərində keçirilən ingilis dili dərslərində dilin bütün aspektlərində olduğu kimi, qrammatik materialın tədrisi prosesində ənənəvi metodla keçirilən dərslərdə müəllim aparıcı rola malik idi, onun mərkəzləşmiş fəaliyyəti nisbətən üstünlük təşkil edirdi, əslində xarici dilin, o cümlədən də ingilis dilinin təlimi prosesi bütövlükdə müəllimin ərtafında təşkil edilirdi. Avtoritar üsulla keçirilən bu cür təlim zamanı tələbələrin şagird və tələbələr müşahidəçi mövqedə, təlimin gedişinə müdaxilə etmədən müəllimi dinləməli, onun göstərişlərinə riayət etməli olurdular, bəziləri dərşə dərindən maraq göstərmir, təqdim edilən materialı qiymət almaq xatirinə əzbərləməli olurdular. Şagirdlərin dərşdə müstəqil düşünmə, sərbəst fikir söyləmə qabiliyyətini bu yolla formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək qeyri-mümkün idi. Dilöyrənənlər qarşıya qoyulan problemlərin həlli prosesində sərbəst mövqedən çıxış edə bilmir, hadisələrə münasibət bildirməkdən əksər hallarda çəkinir, psixoloji gərginlik keçirir, kommunikasiya prosesində çətinliklərlə rastlaşır və onlarda tədris edilən xarici dilin öyrənməsinə motivasiya və maraq olmurdu.

Məlum olduğu kimi, müasir təlim metodları tədris prosesində tələbənin passiv müşahidəçi kimi deyil, iştirakçı kimi fəaliyyət göstərməsini nəzərdə tutur. Təlim prosesi kommunikativ yanaşmanın əsasını təşkil edən prinsiplərin üzərində qurularsa, təlim prosesinin iştirakçıları olan yuxarı sinif şagirdləri sərbəst, müstəqil fəaliyyət nümayiş etdirir, iş üsullarının seçilməsinə maraqlı göstərir, mənimsənilməli olan dil və nitq materiallarından maksimum yararlanmaq üçün vasitələr axtarır, axtarışda olurlar. Təlim prosesinin fəal, təşəbbüskar iştirakçıları kimi çıxış edir, nailiyyətləri artdıqca daha da həvəslənir və bu proses onlarda uğurlar qazanmağa həvəs yaradır. Təlim prosesinin iştirakçıları olan müəllim və tələbələrin rollarına gəldikdə, xarici dili orta məktəblərin yuxarı siniflərində tədris edən müəllim bu prosesdə daha çox istiqamətverici, təşkilatçı kimi çıxış edir, şagirdləri ruhlandırır, onların yaradıcılıq qabiliyyətlərini üzə çıxarır, şifahi, yazılı nitq bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirilməsi yönündə onların fəaliyyətini təşkil edir. Kommunikativ təlim tələbə və müəllimlərin kommunikasiya yaratmaq üçün müvafiq şəraiti təmin edir.

Yuxarı siniflərdə xarici dilin tədrisi prosesində qrammatik materialın mənimsənilməsinə, möhkəmləndirilməsinə və onun istifadə edilməsinə həm müəllim, həm də şagirdlərdə təlimə yaradıcı münasibətin olması vacibdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, orta məktəbdə ingilis dilini tədris edən müəllimlər və dili öyrənən sinif şagirdləri qrammatikanın öyrədilməsinə xüsusi önəm verirlər. Tamamilə haqlı olaraq, onlar dərk edirlər ki, xarici dilin öyrənilməsində qrammatikasız keçinmək mümkün deyil. Dilin strukturunu bilmədən ondan ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək qeyri-mümkündür.

Lakin, qeyd edilməlidir ki, tədris edilən dilin qrammatikasının mənimsənilməsi heç də bütün qrammatik qaydaları dərhal təcrübədə tətbiq edilməsini nəzərdə tutmur. Orta məktəb şagirdlərinə qrammatik strukturların təqdim edilməsi kommunikativ yanaşmanın əsasında duran prinsiplərə riayət etməklə həyata keçirilməsinin vacibliyi danılmazdır. Lakin, ehtiyac duyularsa, həm də qrammatik vərdiş və bacarıqların formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi zamanı şagirdlərin ana dilindən istifadə edilməli, müqayisəli-təhlil metodundan istifadə olunmalıdır. Qrammatikanın tədrisinə bu cür yanaşma təlimdə şüurluluq prinsipindən istifadə edilməsini təmin edir.

Beləliklə, qrammatikanın yuxarı sinif şagirdlərinə təlimində, ehtiyac duyularsa, ana dilindən istifadə hallarına yol vermək olmaz. Əks təqdirdə, qrammatikanın tədrisi bir məqsədə çevrilir, bu isə kommunikativ təlim prinsiplərinə ziddir.

Orta məktəblərin yuxarı siniflərində ingilis dilində qrammatik bacarıqların aşılması probleminin tədqiqi onu deməyə imkan verir ki, ölkəmizin ali məktəblərinə qəbul imtahanlarının test üsulu ilə keçirilməsi, Bolonya prosesinə qoşulmuş ali məktəblərin özündə sessiya imtahanların test üsulu ilə təşkil edilməsi kommunikativ yanaşmanın tətbiq edilməsinə maneə törədən amillərdəndir. Təhsillərini xaricdə davam etdirmək arzusunda olan şəxslər IELTS imtahanlarını verib tələb edilən balları qazanmaq üçün ingilis dilini məhz qrammatik-yönümlü təlim vasitəsilə öyrənməlidirlər. İngilis dilinin tədrisində prioritet sahə elan edildiyinə və proqramlarda məhz kommunikativ yanaşmaya üstünlüyün verilməsinə baxmayaraq, kommunikativ təlim qəbul və IELTS imtahanlarının üçün tələb edilən düzgün və dəqiq dil vərdişləri və bacarıqları, eləcə də dil sahəsində biliklərin lazımı səviyyədə mənimsənilməsini təmin etmir. Yuxarı sinif şagirdlərinə ingilis dilinin qrammatikasının tədrisindən danışarkən şagirdlərin maraq, tələbat və ehtiyaclarını nəzərə almaq, şübhəsiz ki, təlim prosesinin daha düzgün və səmərəli şəkildə təşkil edilməsini təmin edə bilər. Qlobal ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilini öyrənən şagirdlərin maraqlarına daha uyğun kommunikativ-yönümlü təlim olsa da, realıqda məhz qrammatik-yönümlü təlim əksər şagirdlərin ehtiyac və tələbatlarını təmin edə bilər. Metodistlərin və ingilis dili müəllimlərinin qarşısında duran başlıca vəzifə deyilənləri nəzərə almaqla konkret təlim kontekstində hər hansı bir metod deyil, tədrisin hər bir mərhələsində irəli sürülən məqsəd və vəzifələrdən, şagirdlərin maraq, tələbat və ehtiyaclarından asılı olaraq istifadə edilməsi səmərəli olan metod və üsulları müəyyənləşdirməlidir.

Orta məktəblərin yuxarı siniflərində təhsil alan şagirdlərin qarşısında duran əsas məqsədlərdən biri dilin qrammatikası sahəsində müvafiq bilikləri əldə etməklə test üsulu ilə verilən imtahanlara hazırlaşmaqdan ibarətdir. Yuxarı siniflərdə qrammatikanın tədrisindən bəhs edərkən şagirdlərin qrammatika sahəsində hansı biliklərin əldə edilməsinin zəruri olduğu, burada hansı qrammatik vahidlərin prioritet

təşkil etdiklərini müəyyənləşdirmək olduqca vacibdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, mənimsənilməli olan qrammatik vahidlər yuxarı sinif şagirdlərinin bilik səviyyələrinə uyğun olan, aydın və maraqlı şəkildə onlara təqdim edilməlidir.

Orta məktəbdə ingilis dilini xarici dil kimi tədris edən müəllim nəzərə almalıdır ki, tədris edilən dildən kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə etmək üçün ingilis dilinin qrammatikasının tam şəkildə öyrənilməsi tələb edilmir. Yuxarı siniflərdə mənimsənilməli olan qrammatik vahidlər mərhələli şəkildə aşılmalı və şagirdlər tərəfindən şifahi və yazılı kommunikasiya prosesində istifadə olunmalıdır. Qrammatik vahidlərin şagirdlərin nitq fəaliyyətində yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi uğurlu nailiyyətlərə gətirib çıxarır. İngilis dilinin qrammatikasının kommunikativ-yönümlü təlimini şərtləndirən əsas amillərdən biri qrammatik vahidlərin planlaşdırılmış, sistemli şəkildə deyil, kommunikativ məqsədlərdən asılı olaraq təqdim edilməsi və mənimsənilməsidir. Kommunikativ-yönümlü təlim sistemini ənənəvi sistemdən fərqləndirən qrammatika haqqında məlumat və biliklərin mənimsənilməsi deyil, öyrənilməli olan qrammatik vahidlərin praktikaya tətbiq edilməsi, yəni öyrənilmiş nəzəri biliklərin şifahi nitq, dinləyib-anlama, oxu və yazıda istifadə edilməsidir. Burada əsas məqsəd şagirdlərə nəzəri biliklərin praktikaya tətbiq edilməsində lazımi kömək göstərməkdir. Kommunikativ-yönümlü təlim prosesini, o cümlədən də qrammatikanın kommunikativ-yönümlü təlimi prosesini səmərəli şəkildə həyata keçirmək üçün ən səmərəli olan təlim modeli PPP (Presentation-Practice -Production, (Təqdim etmə mərhələsi –Təcrübə mərhələsi–Yaradıcı mərhələ) modeli hesab edilir.

Yuxarı sinif şagirdlərinə ingilis dilinin qrammatikasını tədris edərkən, müəyyən tövsiyələri nəzərə almaq şərtilə təlim prosesinin daha səmərəli şəkildə təşkili və daha uğurlu nəticələrin əldə edilməsi üçün müvafiq şəraiti yaradılmalıdır:

- Qrammatik vahidlər həm bilavasitə, həm də vasitəli şəkildə təqdim oluna bilər.
- Qrammatik vahidlərin kontekst daxilində təqdim edilməsi həmin vahidlərin qrammatik mənasını şagirdlərə aşılamaq və onlarda qrammatik vahidlərin istifadə edilməsi vərdişlərinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə xidmət edir.

- Qrammatik vahidlərin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün onlara müəllim tərəfindən suallar verilməlidir.
- Yuxarı sinif şagirdləri yeni qrammatik vahidlərdən müxtəlif nitq fəaliyyətlərində istifadə etməlidir.
- Qrammatik vahidlərin yaradıcı şəkildə istifadə etmək vərdişlərinə yiyələnmək üçün mənimsənilməli olan strukturlar, rollu oyunlar, təqdimatlar, diskussiyalar, debatlarda istifadə olunmalıdır.

Proqramda mənimsənilməsi nəzərdə tutulan qrammatik strukturlar dili tədris edən müəllim tərəfindən təqdim edilərkən onların hansı mənaya malik olduğu şagirdlərə aydın olmalıdır. Şagirdlərdən öyrənilən qrammatik strukturların hansı kontekstlərdə və necə istifadə edilməsi haqqında aydın təsəvvür yaradılmalıdır. Belə ki, ingilis dilində söz sırasından danışarkən sözlərin hansı sıra ilə düzüldüyü haqqında şagirdlər məlumatlandırılmalı və söz sırasının dəyişdirilməsi səbəbləri onlara izah edilməlidir.

I Misal : Glenda described the party. (mübtəda→xəbər→tamamlıq)

II Misal: You can't expect me to just give in like that. (sual forması)→ Can you expect me to just give in like that?

Şagirdlərə yeni qrammatik vahidlərin təqdim edilməsinin bir neçə yolu mövcuddur. Belə ki, müəllim qrammatik qaydaları şagirdlərə izah edir və lazım olan məlumatları onlara verir. Qrammatikanın bu cür öyrədilməsi deduktiv üsul adlanır.

Qrammatikanın induktiv üsulla tədrisi zamanı müəllim şagirdlərə heç bir izahat vermədən onlara qrammatik strukturları təqdim edir və kontekst vasitəsilə həmin qrammatik strukturların mənimsənilməsində şagirdlərə kömək edir.

Qrammatik vahidlərin deduktiv yolla təqdim edilməsi zamanı müəllim qaydaları şagirdlərə izah edir və misallar təqdim edir. Belə ki, ingilis dilində ümumi suallara dair qaydaları izah edərkən, müəllim indiki qeyri-müəyyən zamanda "can" modal feli vasitəsilə sual vermək üçün xəbər və mübtədanın yerlərini dəyişərkən modal feli cümlənin əvvəlinə köçürməyin zəruri olduğu haqda şagirdləri məlumatlandırır. Tərkibində modal fel olan cümlələrdə əsas mənə daşıyan felin məsdər formasına "to" hissəciyi əlavə edilmir:

This book can be used by beginners.

Can this book be used by beginners?

Mənimsənilməli olan qrammatik strukturun şagirdlər tərəfindən daha mükəmməl şəkildə mənimsənilməsi məqsədilə müəllim “can” modal felindən sual cümlələrində istifadə edən sual ünvanlandığı şəxs və ya şəxslərdə hər hansı şəxs hərəkətin icra edilməsi üçün imkan əldə olub-olmadığı haqda məlumat əldə etmək məqsədini güdür.

Kommunikativ yanaşma qrammatik vahidlərin mətn daxilində, kontekst vasitəsilə təqdim edilməsini nəzərdə tutur. Qrammatikanın induktiv təqdim edilməsinin daha bir yolu şagirdlərdən təqdim edilən mətndə mənimsənilməsi nəzərdə tutulan qrammatik vahidlərin altından xətt çəkməyi tələbələrdən xahiş etməkdir. Sonra şagirdlər özləri müstəqil şəkildə qrammatik qaydaları işləyib təqdim etməlidirlər. Bu cür tapşırıqlar cütlük və ya qrup şəklində aparıla bilər. Şagirdləri düzgün şəkildə istiqamətləndirmək məqsədilə müəllim onlara müvafiq tapşırıqlar verə bilər. Məsələn: Aşağıdakı cümlələrdə keçmiş qeyri-müəyyən (sadə) zaman formasına aid verilən misalların altında xətt çəkin:

“At the junction I took the left turn while Micky took the right.”

- Darkness was falling over the city as fames hurried back to college.
- We didn't hear the intruder because we were sleeping on the top floor that night.
- Wall Street traders lost a fortune when the Asian markets collapsed.
- Our two chefs provide an excellent choise of hot meals every day.

Bu üsullar bir çox qrammatik vahidlərin tədrisi prosesini daha səmərəli surətdə təşkil etmək məqsədilə tövsiyyə edilə bilər.

Qrammatikanın induktiv yolla öyrədilməsinin daha bir yolu mənimsənilməli olan qrammatik vahidlərin müqayisə yolu ilə təqdim edilməsidir. Belə ki, iki qrammatik struktur cəhətdən bir-birinə oxşar olan vahidlərin müəllim tərəfindən lövhədə yazılması və burada forma, məna və ifadə edilmə baxımdan mövcud fərqlərin müəyyənləşdirməsi və müzakirə edilməsinə dair tapşırıqların şagirdlərə verilməsidir. Bu üsulun ingilis dilində mövcud olan zaman formalarını müqayisə edərkən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

- The weather forecast says there'll be from the north-west tonight. That always brings snow with it at this time of year.
- We've been subscribing to one of the satellite TV companies.
- I haven't seen Keith this morning.
- I didn't see Keith at all this morning.

Qrammatik strukturların induktiv yolla təqdim edilməsi müəllim tərəfindən şagirdlərin diqqətinin bu və ya digər qrammatik məlumat və ya qrammatik vahid üzərində cəmləşdirilməsi məqsədini güdmür. Müəllim şagirdlərə bir hekayə söyləməklə onlarda süjet ilə bağlı situasiya haqqında təsəvvür oyatmış olur.

Dərsdə mənimsənilməli olan qrammatik struktur: Modal verbs.

The Modern Olympic Games

The Modern Olympic Games were established by Baron de Coubertin in 1894. Athletes from countries all over the world can compete to try to prove who the best is in their sport. Until the 1970s only amateur athletes could compete, but since then the rules have been relaxed & now the governing bodies of individual sports must decide who is eligible. Only boxers have to be amateur now. In football (soccer), only three players over 23 are allowed to participate in each team to maintain a level of amateurism.

Müəllim şagirdlərə dinlədikləri mətnin məzmununa dair suallar verir. Suallar elə tərtib edilməlidir ki, şagirdlərin cavablarında mənimsənilməli olan qrammatik vahidlərdən istifadə etsinlər. İstifadə olunmalı olan qrammatik vahidləri şagirdlərin cavablarında işlədilmədiyi halda, müəllim onların diqqətini həmin strukturlara cəlb edərək şagirdlərdən onları təkrarlama və oxşar strukturlardan istifadə etməklə cümlələr qurmağı xahiş edir.

Modal fiillərdən istifadə etmək şərti ilə şagirdlər situasiya və ya dialoqlarını qurmağa təhrik edilir. Qrammatik materialın şagirdlər tərəfindən başa düşülməsi səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün müəllim onlara, suallar verə bilər. Belə ki, “Who can compete to try to prove who the best is in their sport? Who could only compete until the 1970? Who has to be amateur now?” və s. bu kimi suallar şagirdlərə təqdim

edilən modal fellərin xüsusiyyətləri, onların mənə və işlədilmə kontekstlərinə məqsədyönlü şəkildə cəlb edilməsi və həmin strukturun şagirdlərin yaradıcı nitqində istifadə edilməsini təmin edir.

Yuxarı sinif şagirdlərinə, yeni qrammatik strukturları təqdim edərkən şəkil və müxtəlif əşyaların istifadə edilməsi vasitəsilə izah edilməsi də qrammatik vərdişlərin aşılması zamanı daha səmərəli nəticələrin əldə edilməsinə xidmət edən üsullardandır. Buna misal olaraq, azərbaycanlı şagirdləri üçün çətinlik törədən sahələrdən biri olan ingilis dilində sözlərinin təqdim edilməsi yollarını göstərmək olar. Məsələn, yer bildirən sözlərini şagirdlərə izah etmək üçün müəllim üzərində otaq olan rəsmi şagirdlərə təqdim edir. Müəllim şagirdlərdən şəkildəki olan müxtəlif əşyaların otağın hansı yerində yerləşdiyini soruşur. Şagirdlərə aşağıdakı tipli suallar verilir: “Where is the radio? Where are the chairs? Where is the television set? Where is the table”.

Şagirdlər düzgün cavablar verir: “It’s in the middle of the room”. Şagirdlər düzgün cavabı bilmədikləri halda müəllim düzgün cavabı onlara çatdırır və sözlərinin istifadə edilməsinə dair lazımı izahatları verir. Qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün real əşyalar təqdim olunmalı və real mühit kontekstində müvafiq qrammatik vahidləri, o cümlədən sözlərinin tələbələrə öyrədilməsi tövsiyyə edilə bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dilinin qrammatikasını öyrənən azərbaycanlı şagirdlər üçün ən çox çətinliklərə səbəb olan məhz sözlərdir. Kommunikativlik prinsipi üzərində təşkil edilən təlim qrammatik vahidlərin, o cümlədən də sözlərin kontekst daxilində təqdim edilməsini nəzərdə tutur.

Belə ki, şagirdlərə mətn təqdim edilir və mətndə müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilən sözlərini tapmaq tapşırılır.

The Eyffel Tower

The Eyffel Tower was designed by Gustave Eyffel, constructed during 1887-9 & opened in 1889 for the World Fair held in Paris that year. It is located on the Champs de Mars in the west of Paris & was for many years the tallest building in the city. Many Parisians hated the structure at first but now it is a national symbol.

Visitors can go up to the top of the Tower by means of a series of lifts. There are visitors attractions & cafes\restaurants on the first two floors, & an amazing view from the third. The Tower is open every day of the year from 9.30 in the morning until 11.00 or 12.00 at night, when it is illuminated with over 20,000 light bulbs.

Qrammatik strukturların təqdim edilməsi üçün şagirdlərdə olan biliklərdən səmərəli şəkildə istifadə edilməlidir. Belə ki, mənimsənilməli olan qrammatik strukturlardan biri olan sifətlərin müqayisə dərəcələri mövzusu aşağıdakı şəkildə təqdim edilə bilər:

Müəllim : Is San Francisco large?

Tələbələr: “ It’s large.”

Müəllim: “ Yes, it’s large. But Los Angeles is very large. It’s larger than San Francisco”. Şagirdlər təkrar edir: “ Los Angeles larger than San Francisco”.

Qrammatik strukturların qaydaları izah etmədən, şagirdlərə təqdim edilməsi şagirdlərə mənənin başa düşülməsi və qrammatik strukturun istifadə edilməsi qaydalarının aşılmasının ən asan yollarından biri hesab edilir. Lakin qeyd edilməlidir ki, ingilis dilini xarici dil kimi tədris edən müəllimlərin böyük əksəriyyəti qrammatik strukturunun istifadə edilməsinə dair qaydaları, onun tələffüzünə və dair yazılışına dair izahatları şagirdlərə çatdırmağı üstün tuturlar.

Qrammatik vahidlərin təqdim edilməsinin səmərəli yollarından biri də diaqram və cədvəllərdən istifadə etməkdir. Çox vaxt diaqram və müvafiq cədvəllərdən istifadə etməklə qrammatik vahidlərin təqdim edilməsi və mənimsənilməsi prosesini daha səmərəli şəkildə təşkil etmək və daha uğurlu nəticələrin əldə edilməsini mümkündür. Deyilənlər daha çox “ visual şagirdlər ”, yəni visual yolla öyrənməyə üstünlük verən, və biliklərin məhz bu yolla mənimsənilməsinin nəticəsində daha uğurlu nailiyyətləri əldə etməyə qadir olan şagirdlər qrammatik strukturların diagram vasitəsilə təqdim edildiyi halda, onları daha asanlıqla başa düşdüklerini qeyd edirlər. Visual şagirdlər üçün qrammatik strukturların əyani şəkildə təqdim edilməsi, o cümlədən bu məqsədlə dərslər prosesində lövhədən istifadə edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Belə ki, müəllim aşağıdakı strukturları təqdim etmək üçün lövhədən istifadə edə bilər:

Modal felləri səciyyələrindən xüsusiyyətləri şagirdlərə göstərmək üçün:

The modal verbs are “can, could, may, might, must, should, will, shall & would”

They differ from main verbs in several ways:

- They have the same form for all subjects:

I can, he can, they can

- The negative is just “not”, we do not use do\does not:

You shouldn't say that.

- The modal verb goes before the subject in questions:

Could you come here?

- They do not have infinitive forms (to...), so to make an infinitive we use a different verb: I want to be able to sing perfectly:

- They do not have participle\forms (-ed,-ing), so to make continuous or perfect tenses, we change the main verb:

I must be going soon. She might have had the results by now.

They are followed by the infinitive without “to”:

They would visit you if you asked them.

Təqdim edilmiş yeni qrammatik strukturların mənasını başa düşdükdən sonra, şagirdlərə dərhal həmin strukturları şifahi nitq, yazı, oxu və dinləyib-anlama fəaliyyət növlərində istifadə etmək imkanları verilməlidir.

Mənimsənilməli olan qrammatik struktur: sifətin müqayisə dərəcələri.

Tapşırıq: lövhədə yazılmış cümlələri şagirdlər uyğun mənalarla uyğunlaşdırmalıdır.

Match sentences 1-7 with the meanings in A-G

1. It's slightly cheaper.	A. It's considerably more expensive.
2. It's much cheaper.	B. It's the least expensive.
3. It isn't anything like as cheap.	C. It's more expensive.
4. It's just as cheap.	D. It's somewhat less expensive.
5. It's by far the cheapest.	E. It's no more expensive.
6. It isn't quite as cheap.	F. It's slightly more expensive.
7. It isn't as cheap.	G. It's nothing like as expensive.

Dərsin növbəti mərhələsində müəllim şagirdlərə yeni qrammatik strukturlardan istifadə etməklə müxtəlif mövzularda kiçik dialoqların qurulmasına dair tapşırıq verir. Bu tapşırıq daha yaradıcı xarakter daşıyır. Əvvəlki pillədə şagirdlərin fəaliyyəti müəllim tərəfindən idarə edildiyi halda, yaradıcı pillədə müəllim şagirdlərin fəaliyyətini istiqamətləndirməklə kifayətlənir, onlara heç bir struktur və ya nitq nümunələrinin istifadə edilməsi tövsiyyə edilmir. Beləliklə, şagirdlərdə artıq mənimsənilmiş qrammatik vahidlərin yaradıcı nitq fəaliyyətində istifadə etmək bacarığı formalaşdırılır.

Mənimsənilmiş qrammatik strukturların yazılı nitq prosesində istifadə etmək məqsədilə şagirdlərə yazılı çalışmalar təqdim edilə bilər. Məsələn, şagirdlərə mətn təqdim edilir və həmin mətndə bütün fəllərin indiki zamandan keçmiş zamana dəyişdirmək tapşırılır. Qeyd edilməlidir ki, yaradıcı xarakterli tapşırıqlar şagirdlərə yeni linqvistik vahidi sərbəst şəkildə istifadə etmək imkanını verir. Şagirdlərə köməkçi fəllərdən istifadə etməklə ümumi sual (“yes” or “no” questions) vermək bacarığını aşılamaq məqsədilə aşağıdakı çalışmalar verilir:

- Visitors can go up to the top of the Tower by means of a series of lifts.
Can visitors go up to the top of the Tower by means of lifts?
Yes, they can. No, they can't.
- The store has opened new branches throughout the country.
Has the store opened new branches?
Yes, it has. No, it hasn't.

Orta məktəbdə keçirilən ingilis dili dərslərində göstərilən fəaliyyət növü qrup şəklində təkrar edilə bilər. Bu zaman sual-cavab şəklində ünsiyyət quran şagirdlərin sayı artmış olur. Bir qayda olaraq, prezentasiya və praktika

Prezentasiya və praktika mərhələlərində müəllim, yeni qrammatik strukturları cümlə və mətn daxilində şagirdlərə təqdim edir. Sonra şagirdlər mənimsənilmiş qrammatik vahidlərdən cümlə və situasiyalarda istifadə edirlər. Produktiv mərhələdə isə mənimsənilməli olan qrammatik vahidlərin şagirdlərin yaşadıkları real həyatdan götürülmüş situasiyalarda istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Dil və şərti-kommunikativ çalışmaların üstünlük təşkil etdiyi birinci və ikinci mərhələrdən qrammatik

strukturların real-kommunikativ çalışma və tapşırıqlar üstünlük təşkil edir. İngilis dilində geniş şəkildə istifadə edilən sifətin müqayisə dərəcələrini bu və ya digər kommunikativ məqsədlərinə nail olmaq üçün nitqlərində yaradıcı şəkildə işlətmək bacarığını şagirdlərə aşılamaq məqsədilə həyatlarında baş vermiş müəyyən məqamları, hadisələri təsvir etmək tapşırılır.

Yuxarı sinif şagirdlərinə ingilis dili qrammatikasının xüsusi əhəmiyyət kəsb edən qaydasız fellər mövzusunı kommunikativ-yönümlü surətdə aşılarkən, onlara uşaqlıqda, yeniyetmə dövründə yaşadıkları hadisələri yazılı şəkildə təsvir tapşırılır. Burada məqsəd şagirdlərdə ingilis dilinə qaydasız felləri yazılı kommunikasiya prosesində kreativ şəkildə istifadə etmək bacarığının inkişaf etdirilməsidir.

Yuxarı sinif şagirdləri autentik tapşırıqları yerinə yetirməklə hər hansı mövzuya dair fikir, ideya və mövqelərini ifadə etmək imkanını əldə edirlər. Şagirdləri kreativ bu cür yaradıcı xarakterli fəaliyyət növlərinə iştirakçı qismində cəlb etməklə, tədris edilən dilin qrammatikasının öyrənilməsi və öyrədilməsi prosesini daha maraqlı etmək və daha uğurlu nəticələri əldə etmək üçün imkanlar yaradır.

Yeni qrammatik strukturu şagirdlərə təqdim etməzdən əvvəl müəllim həmin strukturun qrammatik və semantik mənasını başa düşməli, onun necə və tam şəkildə harada istifadə edildiyini mükəmməl şəkildə bilməlidir. Qrammatik strukturların təqdim edilməsi yollarına gəldikdə, onun hansı kontekstdə istifadə edilməsi daha səmərəli olduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Qrammatik strukturun prezentasiya mərhələsində şagirdlərə oxu və yaxud dinləmə üçün mətnin təqdim edilməsi hekayə süjetini əyani surətdə təsvir edən şəkil çəkmək tövsiyyə edilə bilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, digər metodlardan istifadə edildiyi halda olduğu kimi, kommunikativ-yönümlü şəkildə təşkil edilən xarici dil dərslərində də uğurla bərabər uğursuzluqlar baş verir. Keçirilən dərsi düzgün qiymətləndirə bilən müəllim, törədilən səhvlərin aradan qaldırılması haqqında düşünür və fəaliyyətini istiqamətdə təşkil etməyə çalışır. Bu isə qrammatikanın təlimi prosesinin təkmilləşdirilməsinə xidmət edən vacib amillərdəndir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, orta məktəbdə ingilis dilini xarici dil kimi tədris edən müəllimlərin əksəriyyəti nəzəri biliklərin mənimsənilməsini üstün tutur,

qrammatik strukturların dərslıklərdə verilən ardıcılıqla təqdim edilməsini və dilin olduqca vacib aspektlərindən biri olan qrammatikanın tədrisində heç bir kreativliyi qəbul etmirlər. Mənimsənilmiş qaydaların praktikaya tətbiq edilməsinə gəldikdə, burada çoxsaylı problemlər meydana çıxır. Yuxarı sinif şagirdləri üçün yazılmış ingilis dili dərsliklərində qrammatikanın təlimi üçün nəzərdə tutulmuş bölmələrin təhlili onu göstərir ki, onlar zaman formaları, vasitəsiz və vasitəli nitq formaları, felin məchul növü və s. bu kimi mövzuları özlərində ehtiva edir. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dili müəllimləri arasında aparılan sorğular onu deməyə əsas verir ki, qrammatika dedikdə onlar çox vaxt məhz felin formalarını nəzərdə tuturlar.

1.2. Yuxarı sinif şagirdlərinə ingilis dilində qrammatik vərdişlərin aşılınması zamanı meydana çıxan problemlər

Bu gün Azərbaycanda müasir dünyada aparıcı rol oynayan xarici dillərin, ilk növbədə də global ünsiyyət dili hesab edilən ingilis dilinin kommunikativ-yönümlü tədrisi üçün ölkəmizdə fəaliyyət göstərən ali və orta təhsil müəssisələrin qarşısında qoyulan ən mühüm vəzifələrdən biridir.

Avropa Təhsil Məkanına inteqrasiya prosesində olan Azərbaycanda müxtəlif istiqamətlərdə mütəxəssis hazırlayan ali təhsil müəssisələri dövlətin maraqlarını nəzərə almaqla tədris planı və proqramları hazırlamaqda, lazım gəldikdə, radikal xarakterli dəyişiklikləri tətbiq etməkdə müəyyən sərbəstliyə malikdirlər. Xarici dillərin tədrisinə gəldikdə, burada sahədə çalışan alimlərin və eləcə də xarici dil müəllimlərinin qarşısında duran vəzifələrdən ən önəmlisi alimlərin, bir araya gələrək kommunikativ təlim metodikasını dillərin tədrisi praktikasına tətbiq edilməsinin ən səmərəli yollarını müəyyən etməkdir. Onu da nəzərə almaq vacibdir ki, xarici dillərin tədrisi islahatların tətbiq edilməsi kifayət qədər mürəkkəb bir məsələdir. Avropa Təhsil Sistemində inteqrasiya prosesində olan Azərbaycanda xarici dillərin tədrisi ilə bağlı qəbul edilmiş normativ sənədlərdə xarici dilin kommunikativ məqsədlərlə tədrisi əsas istiqamət kimi qəbul edilməlidir. Multikulturalizmin dövlət siyasəti kimi qəbul etdiyi, mədəniyyətlərarası dialoqu prioritet istiqamət kimi qəbul etdiyi

Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə olan siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi qlobal dili olan ingilis dilinin öyrədilməsində kommunikativ təlim metodikası və praktikasının hərtərəfli tətbiq edilməsini artıq zərurətə çevirmişdir. Bu gün xarici dillərin, o cümlədən də ingilis dilinin tədrisində prioritet məqsəd biliyin mənimsənilməsi və hətta vərdiş və bacarıqlara yiyələnmək deyil. Əsas məqsəd dilöyrənənlərdə kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsidir. Kommunikativ təlim metoduna yiyələnməyən, tədris etdiyi xarici dildə səriştəli olmayan müəllimlərin dərs dediyi şagirdlərin ölkəmizin təhsil müəssisələri qarşısında qoyulan proqram tələblərini ödəməsi qeyri mümkündür. Orta məktəblərin yuxarı siniflərində ingilis dilinin kommunikativ-yönlü tədrisi şagirdlərdə təkcə kommunikativ bacarıqların yaradılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda şagirdlərdə xarici dilin öyrənilməsi məsuliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə öz üzərinə götürməklə səciyyələnir. Yuxarı siniflərdə ingilis dilini xarici dil kimi tədris edən müəllim müsbət təlim şəraitini yaratmaq, şagirdləri müxtəlif mövzulu və məzmunlu nitq fəaliyyəti növlərinə cəlb etmək, təlim prosesini şagirdlərin tələbat və ehtiyaclarına onların öyrənmə imkanlarına uyğunlaşdırmaq, müxtəlif təlim strategiyalarını tətbiq etmək, şagirdlər üçün səmərəli təlim şəraitini yaratmaqla təşkil etməlidir. Kommunikativ yanaşmanın prinsiplərinə əsaslanaraq öyrədilməsi metodikasının nəzəri və praktik məsələlərini araşdırmalı və digər təlim üsulları ilə müqayisə edilməlidir. Mövcud metodlardan heç birinin təkmil və ya universal olmadığından, müxtəlif təlim kontekstlərində hansı metodun və ya metodlarının istifadə olunmasının daha məqsədəuyğun olması müəyyən edilməlidir (3, s. 107-112). Xarici dillərin tədrisinə Kommunikativ yanaşmanı digər metod və yanaşmalardan fərqləndirən cəhətlər tədrisin müxtəlif pillələrində qəbul edilməsində, digər üsullarının müsbət təcrübəsinin nəzərə alınmasında, daha geniş tətbiq imkanlarına malik olmasındadır. Dillərin tədrisinə kommunikativ yanaşmanın üstünlüyü ilk növbədə ondan ibarətdir ki, o digər metodların müsbət cəhətlərini inkar etmədən onlardan yaradıcı şəkildə faydalanır. Kommunikativ yanaşmanı səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, burada tədris edilən xarici dilin aspektlərinin şagirdlərə funksional baxımdan aşılması və müvafiq vərdiş və bacarıqlarını interaktiv şəkildə

formalaşdırılmasına üstünlük verilir. Dilin aspektləri olan leksika, qrammatika və fonetikanın kommunikativ yönümlü tədrisinə tamamilə fərqli şəkildə yanaşmalıdır. İndiyə qədər mövcud olan bütün yeni yanaşmalarda linqvistik materialların mənimsənilməsi prioritet həlledici olduğu halda, kommunikativ təlim metodu dil vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinin kommunikativ kontekst baxımından təhlil edir, dil vərdişləri kommunikativ bacarıqların yaranmasındakı rolunu üstün tutur. Linqvistik və eləcə də leksik vahidlərin mənimsənilməsi, səviyyəsi şagirdlərdə kommunikativ bacarıqların formalaşması ilə bilavasitə əlaqədardır. Belə ki, vərdişləri müvafiq səviyyədə olmayan şagirdlər kommunikasiya prosesinin aktiv tərəfi ola bilməz, kifayət qədər lüğət ehtiyatı olan şagirdlər də kommunikasiya prosesində ciddi problemlərlə üzləşir. Yuxarı sinif şagirdlərinin müvafiq qramatik bacarıqlara malik olmadığı halda adekvat kommunikasiya prosesi baş verə bilməz. Kommunikativ yanaşma tədris edilən dilin hər üç aspektinə ciddi əhəmiyyət verilir və burada onları kommunikasiya baxımından qiymətləndilir. Kommunikativ kontekstin prioritet hesab etdiyi kommunikativ yanaşma ən yeni və perspektivli yanaşma hesab edilir. Kommunikativ yanaşma metodikanın müsbət cəhətlərindən biri onun şagird-yönümlü, tələbə-yönümlü olmasıdır. Kommunikativ dil təlimi şagirdi dil öyrənmə prosesinin obyektinə deyil, subyektinə çevirmişdir. Dil təliminin müxtəlif mərhələlərində şagirdlərin fəaliyyətini xarakterizə edən psixoloji amillər və onların xarici dilin öyrədilməsi zamanı nəzərə alınması kommunikativ təlimdə həlledici əhəmiyyət kəsb edən amillərdir. Şagirdlərin idrakı və psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almadan xarici dilin səmərəli tədrisinin təşkil edilməsi qeyri-mümkündür. Tədris materiallarının seçiminə də yeni tərzdə yanaşılır. Yuxarı siniflərdə ingilis dilinin kommunikativ-yönümlü təlimi prosesində istifadə edilən təlim materialları autentik olmalı, kommunikativ baxımdan əhəmiyyətli olmalıdır. Kommunikativ təlim prosesində yalnız dərsliklərlə kifayətlənməməli, müasir təlim texnologiyalarından, internetdən istifadə edilməlidir. Yuxarı siniflərdə keçirilən ingilis dili dərslərində autentik kommunikasiya mühitini yaratmaq üçün təlim prosesi, o cümlədən də qrammatikanın təlimi prosesi qarşılıqlı hörmət, əməkdaşlıq və məsuliyyət üzərində qurulmalıdır. Orta məktəblərin yuxarı siniflərində ingilis dili dərslərində yaradılan

xüsusi bir mühit müəllim və tələbələrin qarşılıqlı hörməti, tələbələrin bir-birlərinə olan ruhlandırıcı münasibətləri, səhv etmək qorxusunun aradan qaldırılması problemə həm xarici dili tədris edən müəllimlərin, həm də yuxarı siniflərdə ingilis dilini konstruktiv şəkildə yanaşması, fəaliyyətin qrup və cüt halda təşkili, təlim materiallarının seçimində və qiymətləndirmədə şagirdlərin fəal iştirakı kommunikativ yanaşmanın müsbət cəhətləri hesab edərək, nitq vərdiş və bacarıqlarının kommunikativ istiqamətdə inkişaf etdirilməsinin olduqca vacib olduğunu orta məktəblərin yuxarı siniflərində ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisi prosesini təşkil edərkən nəzərə almağı zəruri hesab edirik.

Bu gün global ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilini öyrənənlərin qarşısında qoyulan əsas məqsəd dilin ayrı-ayrı aspektlərini öyrənmək və yaxud nitq vərdişlərinə yiyələnmək deyil, tədris edilən dildə kommunikativ kompetensiyaya yiyələnməkdir. Kommunikativ kompetensiyayı təşkil edən komponentlər aşağıdakılardır:

Qrammatik (linqivistik) kompetensiya, diskursiv kompetensiya sosiomədəni kompetensiya və strateji kompetensiya.

Kommunikativ kompetensiyanın ən önəmli tərkib hissəsi qrammatik və ya linqivistik kompetensiyadır. Orta məktəblərin yuxarı siniflərində təhsil alan şagirdlərin tədris edilən xarici dildə qrammatik kompetensiyanın formalaşdırılmasına gəldikdə, burada müqayisəli təhlil və qarşılaşdırma metodundan istifadənin vacibliyi dilçi alimlər və metodistlər tərəfindən qeyd olunmuşdur (10, s. 295). Müqayisəli təhlil və qarşılaşdırma metodundan istifadə etməklə müxtəlif linqivistik, o cümlədən qrammatik hadisələrin tədrisinin daha səmərəli metod və üsullarını işləyib hazırlamaq mümkündür. İngilis dilində qrammatik kompetensiyanın formalaşdırılması üçün tədris edilən leksik və qrammatik vahidlərin mənimsənilməsi, müvafiq tələffüz normalarının mənimsənilməsi nəzərdə tutulur. Qrammatik kompetensiyanın inkişaf etdirilməsində ən önəmli məsələlərdən biri dilin leksik və sintaktik aspektlərinin sintezini təşkil edən hər hansı dilin “milli xüsusiyyətlərini” özündə cəmləşdirən sərbəst söz birləşməsinin mənimsənilməsinin vacib olduğunu qeyd etmək zəruridir. Məsələni mürəkkəbləşdirən əsas amillərdən biri onların dildə hazır şəkildə mövcud olmaması, onların kommunikasiya prosesində əmələ gəlməsidir. Qeyri-müəyyən

miqdarda olan birləşmələrin mənimsənilməsi deyil, kombinatorika mexanizminin mənimsənilməsi prioritet məqsədlərdən biri olmalıdır. Dilçilikdə bu məsələyə dair alim və tədqiqatçılar arasında vahid fikir mövcud deyil.

Kombinatorika söz birləşməsi məfhumuna nisbətən daha geniş olaraq linqvistik vahidlərin kommunikasiya prosesində birləşdirilməsi, söz birləşməsi məfhumu isə nitq məhsulu olan mətndə həmin prosesin məhsulu kimi qəbul edilir. Orta məktəblərin yuxarı siniflərində ingilis dilində qrammatik kompetensiyanın aşılmasına gəldikdə, burada həm sərbəst söz birləşmələri, həm də dildə mövcud olan kombinatorika normalarının onlara aşılması eyni əhəmiyyətə malikdir. Dilçi alimlərinin bəziləri kombinatorika anlayışını qrammatik valentlilik məfumu ilə eyniləşdirirlər. Beləliklə də, sözlərin birləşməsi nitq hadisəsi, valentlilik isə dil hadisəsi kimi qəbul olunur (4, s. 85-92). Dilçi alimlərin bəziləri kombinatorikanı yalnız qrammatik planda başa düşürlər (15, s. 352). Məsələ ilə əlaqədar araşdırma aparmış digər tədqiqatçılar söz birləşmələrinin yaranması ilə leksik vahidlərin mənə və struktur cəhətdən əlaqəliliyi arasında sıx əlaqəyə diqqəti yönəldərək qrammatik xüsusiyyətlər ilə yanaşı bir-biri ilə birləşən leksik vahidlərin semantikasını da nəzərə almağı zəruri hesab edirlər (6, s. 29-40). Ayrı-ayrı leksik vahidlərin kommunikasiya prosesində birləşərək sərbəst söz birləşməsi tərkibinə daxil ola bilməsi kimi mürəkkəb prosesləri şərtləndirən səbəbləri araşdırılması onların leksik-frazeoloji və üslubi xüsusiyyətlərini, sosio-linqvistik kombinatorikanın təbiətini təşkil edən digər amillərini nəzərə almaq lazımdır. Qeyd edilməlidir ki, xarici dilin, o cümlədən də ingilis dilinin qrammatikasının yuxarı sinif şagirdlərinə tədrisindən danışarkən, əsasən “düzgünlük” termini işlədilir. Lakin, qrammatikanın kommunikativ-yönümlü tədrisindən danışarkən, burada “düzgün” termini ilə yanaşı “adekvatlıq” terminin istifadə edilməsi olduqca vacibdir.

Yuxarı sinif şagirdlərinə ingilis dilində sözlərin kombinatorika mexanizminin aşılması məqsədilə aşağıdakı tapşırıqların yerinə yetirilməsi tövsiyyə edilə bilər. Bu istiqamətdə aparılan iş aşağıdakı şəkildə aparıla bilər. Belə ki, ilk növbədə şagirdlərə ingilis dilində “collocations” termini izah edilməlidir. Fikrimizcə, qrammatikanın kommunikativ-yönümlü tədrisi zamanı öyrənilən xarici dildən daha

çox istifadə edilməlidir. Şagirdlərin ana dilindən yalnız fəvqəladə hallarda müraciət edilməlidir. Tədrisin bu cür təşkil edilməsi yuxarı sinif şagirdlərinə öyrənilən dildən kommunikasiya prosesində qrammatik vahidlərdən düzgün və adekvat istifadə etmək bacarıqlarının aşılmasına xidmət edir.

1. Collocations are words that often go together. There are different partners.
 - adjective+noun: a strong swimmer; a great success; a heavy smoker
 - verb+noun: take a photo; take turns; run a race; run a business; fail a test
 - verb+noun+preposition: make friends with somebody; take care of somebody; make the most of something

Sonra şagirdlərə aşağıdakı mətni oxumaq təklif edilir.

2. Read the information & identify examples of different multi-word verbs & other word combinations.

Clive's Repair Shop

These days we all rely on our computer, mobile phones & digital TVs. But what happens when they break down?

How can you run a business or a home without functioning equipment? Many people just throw things away & buy replacements because previous experience of repair shops has put them off using them. That was before Clive's Repair Shop opened.

Clive's is different . First we guarantee all our repairs for twelve months & offer insurance against any future breakdowns. Then, if anything goes wrong during this period, we give you a full refund. And if we don't succeed in repairing your equipment, we won't charge you a penny.

Try our service. We guarantee you'll be satisfied.

3. Complete the diagnostic test below. Choose the correct words in italics. Only one option is appropriate in the situation.
 1. The company has no interest in *if/whether* I speak any foreign languages.
 2. Donna's son has come out of hospital at least. I'm so glad *of/for* her.
 3. Did you agree with *helping/to help* Caroline with the cooking?

4. Can you explain me the solution/the solution to me?
5. I presented my proposal to the board but they turned down it/it down.

Şagirdlərdən aşağıdakı tapşırıqların yerinə yetirilməsi tələb edilə bilər.

- Choose the best explanation, A or B.
 1. The prices on the menu aren't nearly as expensive as I expected.
 - A. Prices are a little cheaper than I expected.
 - B. Prices are much cheaper than I expected.
 2. I have to say that the hotel wasn't quite as luxurious as the brochure claimed.
 - A. The hotel was much less luxurious than the brochure claimed.
 - B. The hotel was slightly less luxurious than the brochure claimed.
- Choose the correct words in italics. Listen & check.
 1. My exam results were nearly not/not nearly as good as Becky's.
 2. Mobile phones seem to be getting smaller & smaller/more small & more small.
 3. I'm not as dedicated a fan of the band than/as I was when I was younger.

- Complete the text by writing one word only in each gap. Listen & check.

Teenage girls cause mayhem in California street races.

For years illegal street races have been the scourge of Los Angeles. Weaving through the busy streets in souped-up cars, amateur drivers race to win prizes of up to \$3,000. Crashes & fatalities are commonplace & the police seem unable to stop the menace because (1)...faster they chase the criminals, the (2)...they drive, causing even more damage.

The drivers call these races "cutting up" contests & their aim is to drive (3)...fast as possible through crowded streets, overtaking & "cutting up" ordinary drivers. The criminals use special cars-they look (4)...ordinary family cars to the naked eye, but in fact they have been fitted with fuel boosters. Although (5)...nearly as powerful (6)...professional racing cars, these vehicles can still reach high speeds & be extremely dangerous.

Ten years ago about ten people a year were killed in street races in the Los Angeles area. Now the figure is more-than a hundred. As street races have grown more & (7)...dangerous, the police have been forced to take stronger action. The crack-down

has resulted in a surprising discovery-most of the racers are teenage girls rather than teenage boys, & some are as young (8)...sixteen. But to many members of the public this isn't (9)...a surprising revelation.

Especially as many of these girls seem to be from the Asian community, perhaps modelling themselves on Nadine Toyota, a Scottish-Japanese former street racer who has changed her ways & now works (10)...a legitimate racing driver. Psychologists have blamed the crime wave on the influence of computer games, many of which feature street races. Teenagers want to be (11)...the drivers in these games. But driving in a game is fictional (12)...than real. When you crash a car in a computer game, you simply start again. In real life the consequences are rather more serious.

İngilis dilində sözlərin qrammatik valentlilik qaydalarının işlənilib hazırlanmasına yönəlmiş müxtəlif cəhdlər olmuşdur. XX əsrin 70-ci illərində geniş yayılmış «error analysis» (səhvlərin təhlili) adlı metoda əsasən sözlərin qrammatik valentlilik imkanları hər bir dildə fərqli olsa da, fərqlər müəyyən dərəcədə müntəzəm və sistemli xarakterə malikdir. Belə ki, ingilis dilini öyrənən azərbaycanlı şagird və tələbələrin törətdiyi tipik səhvlərin aradan qadınılması ingilis dilini müəllimdə şagirdlərin dili mənimsəmə səviyyəsi və zəif cəhətləri barədə təsəvvür yaradır və bu cür səhvlərin qarşısının alınmasına imkan verir. Eyni zamanda bu metod dilöyrənənlərə səhvlərini anlamaq və gələcəkdə həmin səhvləri təkrar etməmək imkanı verir.

Qeyd edilməlidir ki, bir sıra linqvistik amillər səbəbindən bəzi sözlər bir-birləri ilə kombinə olunmaq imkanına malik deyil. Bir-birinə məna baxımından yaxın olan leksik vahidlər bir çox hallarda bir-birlərini əvəz edə bilirlər, lakin çox sıra hallarda kombinə edilmə xüsusiyyətləri fərqli olduğundan onların bir-birlərini əvəz etməsi qeyri-mümkündür. Məsələn tədqiq etmiş tədqiqatçılar göstərirlər ki, leksik vahidlər arasındakı qrammatik münasibətlər onların birləşməsini qeyri-mümkün edir.

Kombinə edilmə imkanları geniş olan sözlərin sferaları geniş olur. Bu isə onların kommunikasiya prosesi üçün vacibliyini göstərir.

Kommunikativ baxımdan səriştəli və tədris edilən xarici dilə mükəmməl şəkildə yiyələnmiş şagirdlərin hazırlanması ilk növbədə qrammatik kompetensiyanın tələb edilən səviyyədə inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Kommunikativ yanaşma hər

hansı qrammatik strukturun onun gələcəkdə şagirdlər tərəfindən kommunikativ məqsədlərlə istifadə olunmasını təşkil edəcək şəkildə təşkil olunmasını tələb edir.

Orta məktəblərin yuxarı siniflərində təhsil alan şagirdlərdə qrammatik kompetensiyanın formalaşdırılmasından danışıarkən burada müxtəlif fikirlərin olduğunu qeyd edilməlidir. Qrammatik kompetensiya dedikdə dillərin aspektləri olan qrammatika, leksika və tələffüzün mənimsənilməsindən söhbət getməlidir. Lakin burada dil aspektlərinin tədrisi təcrid edilmiş şəkildə nəzərdə tutulmur. Dil aspektlərinin öyrədilməsi və mənimsənilməsi kommunikativ məqsədlərlə həyata keçirilməlidir. Son zamanlar yazılmış dərslik müəllifləri və proqram tərtibatçılarının əksəriyyəti qrammatikanın, leksika və tələffüzün sistemli şəkildə tədrisinin zəruriliyini qeyd etdiyi zaman bəzi metodistlər nitqin səlisliyini əsas tutarkən qrammatik və yaxud linqvistik səriştənin inkişaf etdirilməsi üçün qrammatikanın, leksikanın və tələffüzün məqsədyönlü tədrisini heç də vacib hesab etmirlər.

İngilis dilinin kommunikativ yönümlü öyrədilməsinin əsasını təşkil edən nəzəriyyə baxımından hər hansı dilin, o cümlədən də ingilis dilinin əsas funksiyası kommunikativ funksiya hesab edilir. Beləliklə də, orta məktəblərin yuxarı siniflərində ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisində əsas məqsəd “kommunikativ kompetensiyanın” orta məktəb üçün tərtib olunmuş proqramlarda tələb edilən səviyyədə formalaşdırılmasıdır. Tanınmış alim Dell Haymz tərəfindən təklif edilən bu termin Naom Xomskinin “səriştəlilik” nəzəriyyəsi və dilə kommunikativ baxımdan yanaşmanın arasında olan ciddi fərqlərin aşkar edilməsi vəzifəsini yerinə yetirirdi (13, s. 451). N.Xomski belə hesab edirdi ki, dilçilik nəzəriyyəsi ilk öncə reallıqda mövcud olmayan ideal bir insanla bağlıdır (16, s. 1-47). N.Xomskinin konsepsiyasına görə bu cür fərdin qrammatik baxımdan heç bir əsası olmayan şərtlərin təsirini məruz qalması qeyri-mümkündür. N.Xomski belə hesab edir ki, dilçilik nəzəriyyəsinin mahiyyəti insanlara hər hansı dildə qrammatik cəhətdən düzgün olan cümlələrin qurulmasına imkan verən abstrakt bacarıqların təsvir edilməsidir. Dilçilik nəzəriyyəsinə bu cür yanaşmanı qəbul etməyən D.Haymz onu qeyri-yaradıcı hesab edir və linqvistik nəzəriyyənin kommunikasiya və mədəniyyəti birləşdirən daha ümumi nəzəriyyənin bir hissəsi hesab edir.

D.Haymz tərəfindən işlənib-hazırlanan kommunikativ səriştəlilik nəzəriyyəsi hər hansı dildə danışan insana həmin dildən kommunikativ məqsədlər ilə istifadə edən digər insanlar cəmiyyətində kommunikativ baxımdan səriştəli bir fərd kimi fəaliyyət göstərməsi onun hansı bilik və bacarıqlara yiyələnməyin zəruri olduğu haqqında aydın məlumat verir. D.Haymzın fikrincə, kommunikativ cəhətdən səriştəli olan insan biliklərin praktikaya mənimsənilməsilə bərabər əldə edilmiş biliklərin tətbiq edilməsi bacarıqlarına da yiyələnməlidir. Qloballaşan dünyada ingilis dili dominant rol oynamaqdadır. İngilis dili tədrisinin kommunikativ istiqamətliyi formanın deyil, məzmunun diqqət mərkəzində olmasını nəzərdə tutur.

Bu gün orta məktəb məzunlarının nitqlərinə verilən yüksək tələblər yuxarı sinif şagirdlərinin qrammatik vərdişlərinin inkişafına yönəlmiş və sistemli şəkildə təşkil edilmiş fəaliyyətin həyata keçirilməsini ən vacib məsələlərdən birinə çevirir. Müasir şəraitdə ingilis dili tədrisinin əsas məqsədlərindən biri bu dildə kommunikativ vərdiş və bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Problemi araşdıran müəlliflərin qeyd etdiyinə görə, müxtəlif situasiyalarda eyni dərəcədə müvəffəqiyyətlə istifadə edilə bilən yeganə bir metod mövcud deyil. Belə şəraitdə yuxarı sinif şagirdlərinə ingilis dilində qrammatik vərdişlərin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinin səmərəli yollarının müəyyənləşdirilməsi üçün konkret təlim kontekstində ingilis dilini xarici dil kimi tədris edən müəllim bilavasitə məsuliyyət daşıyır.

Qrammatik vərdişlərin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi prosesi əhəmiyyətli dərəcədə dildaxili və dillərarası interferensiya səbəbindən mürəkkəbləşir. Qrammatik vahidlərin səviyyəsində baş verən dildaxili və dillərarası interferensiya nəticəsində nitq prosesi çətinləşir, pozulur və yaxud baş tutmur. Məsələni araşdıran tədqiqatçıların fikrincə, qrammatik struktur səviyyəsində baş verən interferensiyanın qarşısını almaq üçün müntəzəm olaraq məqsədyönlü, sistemli xarakter daşıyan istiqamətdə aparılan iş tədrisin ilk mərhələsində başlanmalı və sonrakı mərhələlərdə sistemli şəkildə davam etdirilməlidir. Qrammatik vahidlərin kommunikasiya prosesində işlədilməsi normalarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, qrammatik strukturların kommunikasiya prosesində istifadə edilməsi normaları çox vaxt şagirdlərin ana dilində mövcud olan normalarından xeyli dərəcədə

fərqlənirlər. Yuxarı sinif şagirdlərinə ingilis dilində ünsiyyət prosesində qrammatik vahidlərin istifadə edilməsi normalarını aşılamaqdan, onlarda adekvat kommunikativ vərdişlərin formalaşması qeyri-mümkündür.

Orta məktəblərin yuxarı siniflərində təhsil alan şagirdlərə tədris edilən xarici dilin qrammatikasının öyrədilməsinə gəldikdə, ilk öncə şifahi nitq, oxu və yazının tədrisində qrammatikanın rolunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Zənnimizcə, hər hansı nitq fəaliyyəti növünün öyrədilməsində qrammatikanın rolu danılmazdır. Son illərdə metodist alimlər xarici dillərin tədrisi metodlarının səmərəliliyinin artırılması istiqamətində çalışaraq kommunikativ fəaliyyətin keyfiyyət baxımından təkmilləşdirilməsini əsas tuturlar. Hal-hazırda qrammatik vərdişlərin formalaşdırılması sahəsində müəyyən işlərin təşkil edilməsinə baxmayaraq, bu sahədə mövcud olan bir sıra problemlər hələ də öz həllini tapmayıb. Həmin problemlərin siyahısına dillərarası və dildaxili interferensiya, onun şifahi nitq, dinləyib-anlama, yazı və oxunun öyrədilməsi zamanı aradan qaldırılması yolları yuxarı sinif şagirdləri tərəfindən mənimsənilməli olan qrammatik vahidlərin həcmində dair proqram tələbləri, şifahi nitq, dinləyib-anlama, yazı və oxunun tədrisi üçün nəzərdə tutulmuş qrammatik vahidlərin seçilmə meyarları, bu və ya digər nitq növlərinin öyrənilməsi zamanı qrammatik materialların metodik baxımdan təşkil olunması məsələsinin həllinə dair müxtəlif yanaşmaların mövcudluğu və s. bu kimi məsələlər aid edilməlidir.

İngilis dilini xarici dil kimi öyrənən şagirdlərə qrammatik vərdişlərin aşılmasına dair müxtəlif, bəzən bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən yanaşmalar mövcuddur. Qrammatik vərdişlərin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini istiqamətində təşkil edilən işin əsas mərhələləri mənimsənilməli olan qrammatik vahidlərin şagirdlərə təqdim olunmasının yolları və üsullarını müəyyən edərkən, həmin materialların xüsusiyyətləri, tədrisin mərhələsi və ayrı-ayrı qrammatik məhfumların kontekst daxilində təqdim edilməsinin məqsədəuyğunluğu nəzərə alınmalıdır. Qeyd edilməlidir ki, qrammatik vərdişlərin formalaşması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə yerinə yetirilən dil çalışmalarının tipologiyasına dair

müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Metodist alimlər dil çalışmaları, şərti-nitq çalışmaları, kommunikativ çalışmaları səciyyələndirirlər.

İngilis dilinin qrammatikasının tədrisi prosesində tərcümə çalışmalarının rolu və yerinin müəyyənləşdirilməsi olduqca vacib olduğu da qeyd edilməlidir. Qrammatikanın tədrisindən danışarkən, qeyd edilməlidir ki, ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən yuxarı sinif şagirdləri üçün müəllimin verbal və qeyri-verbal davranışı bir növ model olmalıdır. Yuxarı siniflərdə ingilis dilini tədris edən müəllim həm dil daşıyıcıları, həm də dil daşıyıcıları olmayan, lakin həmin dildən ünsiyyət məqsədilə istifadə edən insanlar ilə kommunikasiya əlaqələrini yaratmaq bacarığına malik olmalıdır. Kommunikativ kompetensiyanın ən vacib komponentlərindən biri qrammatik kompetensiya olduğundan, yuxarı sinif şagirdlərində ingilis dilində qrammatik vərdişlərin günün tələbləri səviyyəsində formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Məlum olduğu kimi, həm ali, həm də orta təhsil müəssisələrində hər hansı xarici dilin öyrədib-öyrənilməsinin son məqsədi həmin dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməkdir. Müvafiq olaraq, bu gün Azərbaycanda fəaliyyət göstərən orta məktəblərdə ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən şagirdlər kommunikativ məqsədlərə nail olmaq üçün şifahi nitq, dinləyib-anlama, yazı və oxu vərdişlərinə proqram tələbləri səviyyəsində yiyələnməli və onlardan ünsiyyət prosesində səmərəli şəkildə istifadə etməyə qadir olmalıdırlar.

İrəli sürülən məsələlərə adekvat şəkildə yiyələnmək üçün dili tədris edərkən ayrı-ayrı aspektlərin bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə deyil, interaktiv, yəni əlaqəli şəkildə öyrədilməlidir. Bu da, öz növbəsində şifahi nitq, dinləyib-anlama, yazı və oxu prosesində meydana çıxan problemlərin, o cümlədən qrammatik strukturların istifadə edilməsi ilə bağlı olan problemlərin aradan qaldırılması yollarının müəyyən edilməsi məsələsinin aktuallığı və vacibliyini meydana çıxarır.

Yuxarı sinif şagirdlərinin böyük əksəriyyəti nitqlərində çoxsaylı leksik, qrammatik və tələffüz səhvlərinə yol verir. Yuxarı sinif şagirdlərinin həm şifahi, həm də yazılı nitqlərində həddindən artıq qrammatik səhvlərə rast gəlmək olar. Yuxarı sinif şagirdlərinin nitqlərinin daha kreativ olduğundan, əsas diqqət nitqin formal

cəhətlərinə deyil, onun məzmununa istiqamətləndirilməlidir. Bu da müvafiq vərdiş və bacarıqların, o cümlədən qrammatik vərdiş və bacarıqlarının yüksək səviyyədə avtomatlaşdırılmasını və müvafiq qrammatik strukturların avtomatik şəkildə istifadə edilməsini tələb edir.

Yuxarı siniflərdə təhsil alan şagirdlər tərəfindən artıq mənimsənilmiş qrammatik strukturların daha yüksək səviyyədə, yaradıcı nitq, kommunikasiya prosesində istifadə olunmasını və tədrisin ilkin mərhələsində formalaşdırılmış vərdişlərin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu isə yuxarı sinif şagirdlərinin dil imkanlarının artırılması və keyfiyyət baxımından inkişaf etdirilməsini tələb edir. Lakin çox vaxt biz xarici dil tədrisinin aşağı mərhələsində əldə edilmiş vərdiş və bacarıqların inkişaf etdirilməsi deyil, hətta onların yox olmasını müşahidə edirik. Bəzən bunun səbəbini yuxarı siniflərdə təhsil alan şagirdlərin nitq fəaliyyətində keyfiyyət baxımından baş verən dəyişikliklərdə görürlər. Lakin, mütəxəssislərin fikrincə, əsas səbəb müvafiq vərdiş və bacarıqların lazımı səviyyədə olmamasındadır.

Orta məktəblərdə ingilis dilini xarici dil kimi tədris edən müəllimin əsas vəzifələrindən biri tədrisin ilkin mərhələsində formalaşdırılmış o cümlədən də qrammatik vərdişlərin, qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılmasıdır. Xüsusi diqqət müvafiq vərdiş və bacarıqların çeviklik kimi keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilməlidir. Orta məktəbdə keçirilən ingilis dili dərslərində interaktivlik yalnız şagird-müəllim, şagird-şagird arasında münasibətlərin qurulmasını deyil, eyni zamanda dil aspektlərinin əlaqəli şəkildə təqdim edilməsini nəzərdə tutur. Bu isə qrammatik, leksik, tələffüz vərdişlərinin kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması kontekstində aşılmasını tələb edir.

Kommunikativ dil təlimi kontekstində yuxarı siniflərdə ingilis dilinin kompleks şəkildə öyrənilməsi olduqca vacibdir. Dil aspektlərinin təcrid edilmiş şəkildə tədris edilməsi, dillərin kommunikativ yönümlü öyrədilməsini təmin edə bilməz. Yuxarı sinif şagirdlərində ingilis dilinin öyrənilməsinə dair motivasiyanı təmin etmək məqsədilə təlim prosesində istifadə ediləcək materialların şagirdlər üçün maraqlı olmasının vacibliyi danılmazdır. Orta məktəbin yuxarı siniflərində ingilis dilini xarici

dil kimi öyrənən şagirdlərdə öyrənmək arzusu mütləq qorunub saxlanılmalıdır. İngilis dilinin daha geniş kontekstdə öyrənilməsi üçün bu amilin nəzərə alınması olduqca əhəmiyyətlidir. Yuxarı sinif şagirdlərinə dil təlimi prosesinin nəticə yönümlü, onun şagirdə istiqamətləndirilmiş olduğunu dərk etməsi kommunikativ yönümlü tədrisin əsas şərtlərindən biridir.

Digər fəaliyyət növləri kimi, nitq fəaliyyəti də müvafiq vərdiş və bacarıqlar üzərində qurulur. Nitq fəaliyyəti növündən asılı olaraq, vərdiş və bacarıqlar müəyyən xüsusiyyətlərə malik olaraq, ümumi məqsədə xidmət edir və eyni funksiyaları yerinə yetirirlər. Xarici dilin, o cümlədən orta məktəbin yuxarı siniflərində ingilis dilinin tədrisi prosesinin ümumi kommunikativ modeli əsas nitq fəaliyyəti növlərinin (şifahi nitq, dinləyib-anlama, oxu və yazının) öyrədilməsinin bütün mərhələlərində metodik cəhətdən məqsədəuyğun olan nisbətini nəzərdə tutur.

Məhz bu səbəbdən xarici dildə nitqin kommunikativ modelinin əsasını nitqin qavrama və yaradılmasının psixoloji və psixolinqvistik mexanizmləri təşkil edir. Xarici dildə nitqin kommunikativ modelinin aşılması reseptiv, reproduktiv və produktiv vərdiş və bacarıqların, nitqin linqvistik, və situativ komponentlərinin əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilməsilə təmin edilməsi mümkündür. Bu baxımdan dövrün tələbi olan xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin funksional təlimi, yəni hər hansı öyrənilən dil və nitq vahidinin, o cümlədən qrammatik strukturların funksional şəkildə mənimsənilməsi və kommunikativ məqsədlərin həyata keçirilməsi zamanı onlardan adekvat şəkildə istifadə olunmasını nəzərdə tutur.

II FƏSİL

YUXARI SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNDƏ QRAMMATİK BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASI VƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

2.1. Orta məktəbin yuxarı siniflərində təhsil alan şagirdlərə ingilis dilində qrammatik bacarıqların aşılmasına yönəldilmiş çalışmalar

Dil vərdişləri adı altında dilin fonetikas, qrammatikas və leksikas nəzərdə tutulur. Xarici dillərin tədrisi metodikasında ingilis dilinin aşılmasında bu üç bacarıq və vərdişlərin aşılması və yoxlanma üsulları haqqında çoxlu nəzəriyyələr təqdim edilmiş, praktik əhəmiyyətindən danışılmış, kitablar, məqalələr dərc edilmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, bu sahədə hal-hazırda mövcud olan vəziyyət qənaətbəxş kimi qəbul edilə bilməz. Bu gün də həm ali təhsil müəssisələrində, həm də orta məktəblərdə tələbə və şagirdlərə öyrənilən xarici dildə vərdiş və bacarıqların aşılması və inkişaf etdirilməsi zamanı ciddi problem və çətinliklərlə rastlaşırıq. Şagirdlər qaydaları çox yaxşı bildikləri halda, onları tətbiq etməkdə çətinlik çəkirlər, müəllimin nəzarəti olmadan sərbəst olaraq verilən tapşırıqları yerinə yetirə bilmirlər. Orta məktəbdə ingilis dilini tədris edən müəllim çalışmalıdır ki, şagirdlər qaydaları yaxşı bilməklə yanaşı onları praktikaya tətbiq etməyi bacarsınlar. Buna görə də şagirdlər ingilis dilində daha çox şifahi nitq materiallarına (monoloq, yaxud dialoq) qulaq asmalıdır, ünsiyyət qurmalıdırlar və danışmalıdırlar.

Orta məktəb şagirdlərinə ingilis dilinin qrammatikasının tədrisi zamanı meydana çıxan problemlərdən danışarkən, hətta qrammatik qaydaları əzbər şəkildə danışa bilən və misallar gətirən şagirdlərin çoxsaylı qrammatik səhvlərə yol verdiklərini, ingilis dilində sərbəst fikir söyləməkdən çəkindiklərini, ünsiyyətə qoşulduqları zaman psixoloji gərginlik keçirmələrini qeyd etmək lazımdır. Bu cür vəziyyəti törədən əsas səbəblərdən biri qrammatikanın tədrisində diqqətin vərdiş və bacarıqlara yiyələnmək deyil, qrammatika sahəsində biliklərin mənimsənilməsi üzərində cəmləşdirilməsidir.

Sorğular onu göstərir ki, yuxarı sinif şagirdləri ingilis dilinin qrammatikasının öyrənilməsində və tətbiqində bir çox çətinliklərlə üzləşirlər. Dilin qrammatikası dilin mənimsənilməsində ən önəmli amillərdəndir. Tədris edilən xarici dilin strukturunu önəmsəmədən, bu dilə yiyələnmək və ondan kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə etmək qeyri-mümkündür.

Qeyd edilməlidir ki, orta məktəbin yuxarı siniflərində keçirilən xarici dil dərslərinin əksəriyyətində tərcümələrə həddən çox yer verilir. Yəni, dərslərdə qrammatikanın öyrədilməsi əksər hallarda ana dilində baş verir, bütün yeni sözlər tərcümələri ilə şagirdlərə təqdim olunur. Bu isə yuxarı sinif şagirdlərini sərbəst işləməkdən yayındırır, onlarda xarici dil kimi tədris edilən ingilis dilində tənqidi tələffüzün formalaşdırılmasına xidmət etmir.

Yuxarı sinif şagirdlərində xarici dildə, o cümlədən ingilis dilində qrammatik vərdiş və bacarıqların formalaşması və inkişaf etdirilməsinin ən səmərəli yolu çalışmalardır. Xarici dilin müxtəlif sahələrində hər hansı nailiyyətləri əldə edilməsi məqsədilə tapşırıq və çalışmalar sistemləri işlənilib hazırlanmalıdır. Yuxarı sinif şagirdlərinin nitq vərdiş və bacarıqlarının aşılmasına gəldikdə, burada da müvafiq çalışmalar sistemləri yaradılmalıdır. Hər hansı məqsədə nail olmaq üçün, şifahi nitq, yazılı nitq, oxu və nəhayət dinləyib-anlama vərdiş və bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş çalışmalar sistemləri yaradılmalıdır.

Çalışmalar sisteminin işlənilib hazırlanması probleminə çoxsaylı metodik tədqiqatlar həsr edilmişdir. (3, 107-112; 6, 29-40; 8, 176; 9, 5-25; 10, 295). Problemi araşdırarkən, ilk növbədə “çalışma” anlayışının nədən ibarət olduğu müəyyənləşdirilməlidir.

Hər bir çalışma müəyyən məqsəd və ya məqsədlərə yönəldilməlidir. Çalışmanın əsas məqsədi müəyyən edilməlidir. Çalışma dilöyrənən tələbə və şagirdlərin fəaliyyətlərinin xüsusi şəkildə təşkil edilməsini təmin etməlidir. Çalışmalar həmişə dil təlimi prosesinin, o cümlədən hər hansı fəaliyyət növünün təkmilləşdirilməsinə yönəldilməlidir. Bu isə, hər hansı fəaliyyətin dəfələrlə təkrar olunmasını tələb edir.

Metodist-alim Y.J.Passov çalışmaları adekvatlığından danışarkən, xarici dillərin tədrisi metodikasının əsas anlayışları sırasına “çalışmanın adekvatlığını” daxil edir. “Çalışmanın adekvatlığı” dedikdə, nə nəzərdə tutulur?

Çalışmanın adekvatlığı çalışmanın hər hansı məqsədə nail olmaq üçün potensial imkanları kimi başa düşülür (6, s.29-40). Çalışmanın adekvatlığı ilk növbədə nitq fəaliyyətinin hər hansı növünün əsasən çalışmaları həmin nitq fəaliyyəti növündə icra edilməsi prosesində mənimsənildiyini göstərir.

Qeyd edilməlidir ki, hər bir çalışmanın inkişaf etdirilən nitq fəaliyyəti növünün xüsusiyyətlərinə adekvatlığı strateji məsələlərin həll edilməsinə xidmət edən ən önəmli şərtlərdəndir.

Problemi tədqiq edən mütəxəssislərin fikrincə, adekvatlığın müəyyən edilməsi üçün dörd üsuldən istifadə edilə bilər. Bunların birincisini inkişaf etdirilən nitq bacarığının mexanizmləri və keyfiyyətləri, ikincisini həmin nitq bacarığının tərkib hissəsi olan vərdişlərin keyfiyyətləridir. Eyni zamanda, müvafiq vərdiş və bacarıqların formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini səmərəli şəkildə təmin edən amilləri də qeyd etmək lazımdır.

Müxtəlif kommunikativ kontekstlərdə, xarici dillərin tədrisinin müxtəlif mərhələlərində və müxtəlif şəkildə təşkil edildikdə, eyni çalışmaları müvafiq dil və yaxud nitq vərdiş və bacarıqlarının bu və ya digər xüsusiyyətlərinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə müxtəlif dərəcədə adekvat olmaları mümkündür. Bu isə, “adekvatlıq” anlayışını çevik və mobil edir və onun metodik məna kəsb etməsinə xidmət edir. İrəli sürülən məqsəddən asılı olaraq dil və nitq tapşırıqlarının mövcud olduğunu bəzi metodistlər qeyd edirlər. (3, 107-112, 6, 29-40; 8, 176; 10, 295). Eyni zamanda, digərləri xarici dil tədrisində istifadə edilən təlim materiallarının mənimsənilməsinin psixoloji qanunauyğunluqlarını əsas tutaraq reseptiv və reproduktiv çalışmaları mövcud olduğunu qeyd edirlər (29, s.55).

Bəzi müəlliflər nitq prosesinin məzmun və forma elementlərinə bölünməsinə məqsədinə yönəldilmiş analitik çalışmaları, və mürəkkəb nitq mətnlərinin yaradılmasına xidmət edən sintaktik çalışmaları haqqında danışirlər. (11, s.144).

Tanınmış metodist P.B.Qurviç diqqətin nitqin formal və yaxud məzmun cəhətlərində cəmləşməsi dərəcəsindən asılı olaraq aşağıdakı çalışma növlərini göstərilir: 1) formal; 2) formal-məzmunlu; 3) məzmunlu-formal (şərti-kommunikativ); 4) məzmunlu (real-kommunikativ).

Lakin geniş yayılmış çalışma sistemlərindən danışarkən, ilk növbədə dil və nitq çalışmaları qeyd edilməlidir. Metodist-alim S.F.Şatilovun təklif etdiyi təsnifata əsasən nitq çalışmaları, öz növbəsində, şərti-nitq və real nitq tapşırıqlarına bölünür. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı vərdiş və bacarıqların inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş çalışmalar sistemini işləyərkən, müvafiq nitq və vərdişlərin əsas xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Dil çalışmalarından danışarkən, ayrı-ayrı dil strukturlarının bir qədər süni şəkildə təcrid edilməsində əsas məqsədin onların mənə, forma və istifadə edilməsi haqqında biliklərin əldə edilməsi və möhkəmləndirilməsində görülür. Dil çalışmaları qrammatik, leksik və fonetik çalışmaları səciyyələndirirlər.

Kommunikativ dil təlimini, o cümlədən qrammatikanın kommunikativ-yönümlü tədrisindən danışarkən, burada çalışma və tapşırıqların yerinə yetirilməsində əsas məqsəd diqqətin ayrı-ayrı linqvistik, o cümlədən də qrammatik strukturların deyil, nitqin məzmunu üzərində cəmləşdirilməsidir. Lakin eyni zamanda, dil çalışmalarının dilöyrənənlər, o cümlədən də yuxarı sinif şagirdləri əksər hallarda maraqsız olur. Dil çalışmaları mənimsənilməli olan qrammatik strukturların kommunikasiya kontekstindən kənar istifadəsinə xidmət edir. Bu işə dilöyrənənlər qarşısında nitq deyil, daha çox onun formal aspektinin mənimsənilməsi ilə izah edilə bilər. Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, dil çalışmalarının nitq vərdişlərinin formalaşdırılması üçün tamamilə yararsızdır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, dil çalışmalarının hər hansı strukturun dərk edilməsi üçün məqsədyönlüdür. Bu növ çalışmaları qeyri-kommunikativ çalışmalar adlandıran məşhur metodist-alim S.T.Şatilov onların çalışmalar sistemində cüzi miqdarda təmsil olunduğunu qeyd edərək, həmin çalışmaların əsasən leksika və qrammatikanın mənimsənilməsinə yönəldilməsini qeyd edir.

S.F.Şatilovun təklif etdiyi təsnifata əsasən ikinci növ çalışmalar şərti-kommunikativ çalışmalardır. Dilin əsas aspektləri olan leksikas və qrammatikanın tədrisi prosesində nitq çalışmalarının istifadə edilməsi qeyri-mümkün olması zaman şərti situasiyaları təmin edən şərti kommunikativ çalışmalardan geniş şəkildə istifadə edilməlidir.

Şagirdlərə nitq bacarıqlarını aşılamaq məqsədinə yönəldilmiş nitq çalışmaları stimullaşdırıcı olmalı, və xarici dil prosesində istifadə olunan bütün çalışmaların təxminən 40-50% təşkil etməlidir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, çalışmalar sistemi mütləq çalışmalar nəzəriyyəsi əsasında qurulmalıdır. Burada müvafiq vərdiş və bacarıqların xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması olduqca vacibdir. Şifahi nitq dinləyib-anlama, dialoji və yaxud monoloji nitqin öyrədilməsi prosesində səmərəli nəticələrin əldə olunmasını təmin edən şərtlərdən biri müvafiq nitq vərdiş və bacarıqlarının xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasıdır.

Yuxarı sinif şagirdlərinə ingilis dilində qrammatik vərdişlərin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş çalışmalar sistemi aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: çalışmalar kompleks xarakterli və kommunikativ-yönümlü olmalıdır. Eyni zamanda, onlar əlaqəli şəkildə təşkil olunan materiallar əsasında qurulmalıdır. Çalışmalar mənimsənilməli olan qrammatik vahidlərdən kommunikasiya prosesində yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi üçün lazımı şəraiti təmin etməlidir.

Qrammatikanın kommunikativ-yönümlü tədrisindən danışarkən, kommunikativ nitq növlərini müəyyən etmək məqsəduyğundur. Belə ki, psixologiyada iki növ nitq qeyd olunur: situativ nitq və müəyyən kommunikasiya konteksti ilə əlaqəli olan nitq. Qeyd edilən nitq növləri bir sıra göstəricilərə görə bir-birindən fərqlənirlər. Situativ nitq növlərindən danışarkən, ilk növbədə dialoji nitqi qeyd etmək lazımdır. Monoloji nitq isə əsasən kontekst xarakterli olur. Müvafiq olaraq, nitqin öyrədilməsinə yönəldilmiş çalışmalar sistemi 2 qrup çalışmalardan ibarət olmalıdır: a) situativ dialoji nitqin öyrədilməsinə yönəldilmiş çalışma və tapşırıqlar; b) monoloji kontekst nitqinin öyrədilməsinə yönəldilmiş çalışma və tapşırıqlar.

Birinci qrupa əyani-situativ və həmçinin kontekst-situativ nitq növlərinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş çalışmalar aiddir. Bu növ çalışmaların yerinə yetirilməsinin

səmərəliliyindən danışarkən, onların şagirdlər üçün asan və ya çətin olması nəzərə alınmalıdır. Çətinlik səviyyəsi ilk növbədə nitq və dil çətinlikləri, həmçinin dilöyrənənlər tərəfindən nitq materiallarının mənimsənilməsi dərəcəsi ilə təyin edilir. Həmin tələblər çox vaxt dərslük müəllifləri tərəfindən nəzərə alınmır. Bu isə, orta məktəb şagirdlərinin situativ nitq bacarıqlarına yiyələnməsi prosesini olduqca mürəkkəbləşdirir. Çalışmaların yerinə yetirilməsi prosesində irəli sürülən məqsədlərin çətinliyi şagirdlərin yalnız tədris edilən xarici dildə deyil, həmçinin onların ana dillərində olan nitq imkanlarından üstün olması, həmin dildə kommunikasiyanı çox vaxt qeyri-mümkün edir. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, çox vaxt orta məktəbdə ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən yuxarı sinif şagirdlərinin dilin öyrənilməsinə marağı çox vaxt olduqca süni, şərti xarakter daşıyır. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici dil dərslərində ana dilinə bərabər olan tam təbii nitq situasiyalarının yaradılması heç də asan deyil.

Orta məktəbin yuxarı siniflərində şagirdlərə ingilis dilində qrammatik vərdişlərin günün tələbləri səviyyəsində aşılması məqsədilə təlim materialların xarici dil dərslərində səmərəli şəkildə istifadə edilməsi kifayət qədər vaxt tələb edir.

Mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, bəzi nitq növlərinin müəyyən dərəcədə müstəqil olmasına baxmayaraq, tədris prosesində onlar heç də biri-birindən təcrid edilməməlidir, interaktiv şəkildə inkişaf etdirilməlidir. Danışığın, oxunun, yazının, dinləyib-anlamanın biri-birindən təcrid edilmiş şəkildə öyrədilməsi xarici dil tədrisin bütün mərhələlərində ən neqativ nəticələrə gətirib çıxarır.

Ana dilində kommunikativ vərdişlərin inkişaf etdirilməsi prosesində oxu və yazının əhəmiyyəti danılmazdır. Yuxarı siniflərdə ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisi prosesində oxu həm də şifahi nitqin öyrədilməsi zaman dilöyrənənlərdə maraq və motivasiyanın yaradılmasında bir vasitə ola bilər. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, biz yuxarı sinif şagirdlərinə ingilis dilinin öyrədilməsi zamanı autentik materiallardan istifadə edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Şagirdlər təqdim edilən autentik mətnlərdə olan informasiyanın müzakirə edilməsi şagirdlərdə şifahi nitq vərdişlərinin formalaşdırılması inkişaf etdirilməsi üçün mühüm stimula ola bilər. Müzakirə

xarakterli çalışmaların miqdarı dilin tədrisi mərhələlərinə uyğun şəkildə müəyyən edilməlidir.

Üçüncü tələb isə qrammatik kompetensiyanın xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasıdır. Kommunikasiya prosesinin fonetik, leksik, qrammatik aspektlərinin nəzərə alınması olduqca vacibdir. Həmin vərdişlərin kommunikasiya prosesində mövcudluğunu qəbul edərək, çalışmalar sistemində onların müəyyən çalışma növlərinin məqsədəuyğun şəkildə formalaşdırılmasını təmin etmək zəruridir. Metodist-alimlər bu növ çalışmalarını qrammatik və leksik yönümlü şərti-nitq çalışmalar kimi təsnif edirlər (10, s. 295), bu növ şərti-nitq çalışmalarının istiqamətləndirilməsi dil materiallarının kompleks şəkildə təşkil edildiyi halda yeni leksik vahidlərin şagirdlər tərəfindən artıq mənimsənilmiş qrammatik strukturlar çərçivəsində məşq etdirilməsini, yeni qrammatik vahidlərin isə mənimsənilmiş leksik vahidlərin üzərində qurulmasını nəzərdə tutur (10, s. 295). Yuxarı siniflərdə qrammatikanın tədrisi zamanı kommunikasiya- yönümlü çalışmaların bu cür təşkil edilməsi qrammatik vərdişlərin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi prosesində şagirdlərin rast gəldiyi çətinlikləri müəyyən edərək, onların qarşısını almaq və hər növ vərdişlərin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq şərtilə, qrammatik vərdişlərin kompleks şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün lazımi şəraitin yaradılmasına xidmət edir.

Mütəxəssislərin qarşısında duran əsas vəzifə tədrisin mərhələsindən və dil materiallarının xarakterindən asılı olaraq, həmin növ çalışmaların sayını və "kommunikativ məqsədlərə" nail olmaq üçün stimullaşdırıcı amillərdən istifadə etməyin ən səmərəli yollarını təyin etməkdir (10, s. 295).

Qrammatik vərdişlərin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş çalışmalar sisteminə dair irəli sürülən dördüncü tələb nitq vərdiş və bacarıqlarının formalaşdırılması prosesinin psixoloji qanunauyğunluqlarının nəzərə alınmasıdır. Nitq vərdiş və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi prosesi əsas iki mərhələdən ibarətdir. Birinci vərdiş və bacarıqların formalaşması, ikinci isə müvafiq vərdiş və bacarıqların inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi prosesini əhatə edir.

İlkin mərhələdə vərdişlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri olan, sabitliyin formalaşdırılması nəzərdə tutulur. Bu mərhələdə qrammatik materialların şagirdlər

tərəfindən müstəqil şəkildə istifadə edilməsi zamanı müəyyən səhvlərdən boyun qaçırmaq qeyri-mümkündür. İkinci mərhələdə isə müvafiq bacarıq və vərdişlərin bütün istiqamətlərdə təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Metodist alimlərin fikrincə, vərdişlər real ünsiyyət mühitinə bənzər olan şəraitdə formalaşdırılmalıdır (10, s. 295). Buna müvafiq olaraq çalışmalar həmin şəraiti təmin etməlidir. Riayət edilməli olan əsas prinsiplərdən biri hər hansı nitq vərdişinin formalaşdırılması şəraitinin həmin vərdişin istifadə edildiyi real şəraitə uyğun olmasıdır. Bunu mümkün etmək üçün istifadə edilən çalışma sistemləri müəyyən prinsiplər üzərində qurulmalıdır.

2.2. Yuxarı siniflərdə ingilis dilinin qrammatikasının tədrisinə dair tövsiyələr

Ali məktəbdə, xüsusilə dil fakültələrində xarici dil tədrisin məqsədi çoxşaxəlidir. Həmin məqsədlərə nail olmaq üçün tədris prosesinin mərhələli şəkildə təşkil edilməsi olduqca vacibdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ali məktəbdə ingilis dili kursu adətən dil materiallarının tədris illəri və semestrləri üzrə bölünməsinə nəzərdə tutur. Lakin aparıcı metodistlərin fikrincə, xarici dilin, o cümlədən tədrisinin məqsədləri və tədris materiallarının xüsusiyyətləri tədris prosesinin illər və semestrlər üzrə deyil, mərhələlər üzrə bölünməsinə tələb edir. Mərhələ dedikdə metodist-alimlər özünə məxsus məqsəd, tədris materialları, dərslər sistemləri, və eyni zamanda öz üsul və metodları olan əlaqəli şəkildə təşkil edilmiş tədris pillələrini nəzərdə tutur. Mərhələlər tədris sisteminin təşkil edilməsinin əsas istiqamətlərini təyin edir.

Bununla əlaqədar olaraq, çalışmaların da məhz mərhələlər üzrə təşkil edilməsinin vacibliyi vurğulanır.

Çalışmalar xarici dilin, o cümlədən ingilis dilinin tədrisi prosesinin ən vacib tərkib hissəsi və həmçinin tədrisin məzmununun komponentlərindən biridir. Təlim sisteminin bütövlükdə olduğu kimi, çalışmalar sistemi də didaktik prinsiplər əsasında qurulur. Burada ingilis dilinin tədrisinin ən effektiv metod və üsulları və həmçinin özünü təcrübədə doğrultmuş tədris-təşkili formalarından da istifadə olunur.

Bu və ya digər məqsədlərə nail olmaq üçün çalışmalar sistemini işləyərkən ilk növbədə konkret dil materiallarının seçilməsi problemi meydana çıxır. Bir qayda

olaraq, çalışmaları üçün dil materialları seçilərkən həmin materialların linqvistik biliklərdən başqa həm də ictimai, ölkəşünaslıq, incəsənət yönümlü olaraq, tələbələrin mədəni səviyyəsinin artması və onların məntiqi tərəkürünün inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi də mütləq nəzərə alınmalıdır.

Mənimsənilməli olan dil materialları tələbələrdə tədris olunan fənnə qarşı maraq oyatmalı, müəyyən müsbət emosiyaların yaradılmasına səbəb olaraq, öz növbəsində həmin materialların daha səmərəli şəkildə mənimsənilməsinə gətirib çıxarır.

Bu və ya digər çalışmaları yerinə yetirilərkən, tələbə qarşısında hər dəfə yeni bir məqsəd qoyulur. Çalışmaları tərtib edərkən müvafiq vərdiş və bacarıqların səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün kifayət qədər əlverişli şərait yaradılmalıdır. Bu da, öz növbəsində, tələbələrin fəallığın təmin etməyə kömək edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yerinə yetirdiyi hər hansı çalışmanın məqsədəuyğunluğunun və faydalılığının tələbə tərəfindən dərk edilməsi olduqca zəruridir. Məhz buna görə də yerinə yetirilən çalışmaları həm nitq növləri, həm də dil materialları cəhətdən müxtəlif olmalıdır. Bundan əlavə, ingilis dilinin tədrisi prosesində yerinə yetirilən çalışmalarda həm daxili, həm də xarici əyanilik vasitələrindən istifadə olunmalıdır. Daxili əyanilik söz konteksti və müəyyən situasiyaları əks etdirən müvafiq nitq strukturlarının istifadə edilməsi yolu ilə əldə edilə bilər. Bu cür daxili əyanilik xarici əyanilikdə əlaqələndirilə bilər. Belə əlaqələndirilmənin nəticəsi texniki və əyani vasitələrinin təqdim edilməsində, habelə xarici dil dərslərində şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə real situasiyaların və müxtəlif dil materiallarının mənimsənilməsi üçün şərti-real situasiyalarının yaradılması səviyyəsində özünə biruzə verir. Göstərilən tələblərin təcrübədə tədqiq edilməsi üçün, dil materiallarını müvafiq şəkildə sistemləşdirərək, mərhələli və bir-biri ilə əlaqəli şəkildə tələbələrə təqdim etmək tövsiyyə edilir.

Çalışmalara gəldikdə, dil materiallarının sistemləşdirilməsinin əsas şərtləri aşağıdakılardır.

Tədris edilən xarici dilin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bu və digər iş üsullarının müəyyən edilməsi; xarici dil sisteminin öyrədilməsinin tələbələrin ana dili ilə əlaqələndirilməsi nəticələrinin nəzərə almaqla həyata keçirilməsi.

Müvafiq vərdiş və bacarıqların mənimsənilməsinin psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dil materiallarının üzərində müxtəlif konkret iş üsullarının müəyyənləşdirilməsi.

Dil materillərinin təqdim edilməsinin mərhələli şəkildə təqdim edilməsi. Bu da müəyyən şərtlərin yerinə yetirilməsini tələb edir:

dil faktları çalışmalarda bir-birindən tədris edilmiş şəkildə deyil, tələbələrin tədris olunan dilin müxtəlif aspektlərinin kompleks şəkildə mənimsənilməsinə təmin edən əlaqəli şəkildə təqdim edilməlidirlər; dil materialları vərdiş və bacarıqların təkmilləşdirilməsi ilə sıx əlaqəli şəkildə tədris mənimsənilməlidir. Belə ki, təqdim olunan materialların həcmi və əhatə edilən mövzuların sayının artması nəticədə etibarilə dil hadisələrinin tam sistemli şəkildə mənimsənilməsinə gətirib çıxarır.

Yeni dil materiallarının artıq tələbələr tərəfindən mənimsənilmiş materiallarda əlaqələndirilməsi, keçilmiş materialların sistemli şəkildə təkrar edilməsi, yeni və mənimsənilmiş materialların sistem çərçivəsinə salınması;

Çalışmaların çətinlik dərəcəsinə və növlərinə görə yerinə yetirilməsi. Bu da əvvəlcə çalışmanın asandan çətinə, dil çalışmalarıdan nitq çalışmalarına doğru ardıcıl şəkildə yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur.

Vərdiş və bacarıqların mərhələli şəkildə inkişaf etdirilməsi prosesində onu təşkil edən ayrı-ayrı əməliyyatların yerinə yetirilməsi; bu da, öz növbəsində, ilk mərhələdə dil materiallarının şüurlu şəkildə yerinə yetirilməsi; ikinci mərhələdə müvafiq materialların tam avtomatlaşdırılmış şəkildə yerinə yetirilməsi; üçüncü mərhələdə öyrənilən xarici dildən, o cümlədən artıq mənimsənilmiş dil materiallarından ünsiyyət məqsədi ilə təbii və tam sərbəst şəkildə istifadə etməsi nəzərdə tutulur. Beləliklə də, alimlərin qurduğu üçkomponentli sxemə əsasən çalışmalar adətən bacarığın üç mərhələsini əhatə edirlər: “ilkin bacarıq-vərdiş-sonra əldə edilmiş bacarıq”.

Yerinə yetirilən çalışmaları, onların variantivliyinin həmin çalışmalarda təqdim edilən dil materiallarının çətinliyi səviyyəsi ilə təmin edilir.

Beləliklə, metodistlərin fikrincə, çalışmaları sistemlərinin işlənməsi məsələsində müxtəlif çıxış etmək olar. Müzakirə obyektiv olan problemin mürəkkəbliyi və çoxşaxəliliyi həmin problemin həlli yalnız dilçi psixoloq və metodist-alimlərin birgə söyləri əsnasında mümkün olduğunu sübut edir.

Çalışmaları sistemlərinin işlənməsi zamanı əsas meyarlardan biri dil kommunikasiyası xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasıdır. Məhz bu səbəbdən çalışmaları ənənəvi olaraq dil (yeni nitq prosesindən təcrid edilmiş ayrı-ayrı dil vahidlərinin istifadə edilməsi vərdişlərinə yönəldilmiş çalışmaları); və nitq çalışmaları (yəni mənimsənilmiş bilik, vərdiş və bacarıqların nitq prosesində istifadə edilməsinə yönəldilmiş çalışmaları). Bu da, öz növbəsində, dil çalışmaları nitq çalışmalarıdan əvvəl yerinə yetirilməsi zəruriliyindən xəbər verir, çünki dil çalışmaları yerinə yetirilməsi zamanı öyrəncilərin diqqəti hər hansı dil vahidinin formasında cəmləşdiyi halda, nitqçalışmaları yerinə yetirilməsi prosesində diqqətin nitqin məzmununa yönəldilməsi qeyd olunur. Adı çəkilən çalışmaları «vərdiş-bacarıq» xətti ilə müqayisəsi də mümkündür. Belə ki, şərti-nitq çalışmaları vərdişlərin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş olduğu halda, nitq çalışmaları əsas məqsədi nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Göstərilən iki növ çalışmaları səciyyələndirilməsi öyrəncilərin diqqətinin dil vahidlərinin formaları üzərində cəmləndirilməsi üzərində qurula bilər. Belə ki, dil çalışmaları yerinə yetirilməsi zamanı isə diqqətin heç də dil hadisəsi üzərində cəmləşməməsi qeyd edilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər iki mövqe məsələnin mahiyyətini tam şəkildə əks etdirmir, çünki nitq çalışmaları özü də konkret dil materialının mənimsənməsinə yönəldilməlidir. Bundan başqa qeyri-ixtiyari diqqətin bir hissəsinin dil vahidlərinin formasına yönəldilməsi yalnız dil çalışmaları deyil, nitq çalışmaları da xasdır.

Çalışmaları səciyyələndirilməsi üçün dəqiq meyarların olmaması səbəbindən çalışmaları növləri onların nə dərəcədə nitq xüsusiyyətlərinə malik olduqlarından asılı olaraq təyin edilə bilər. Müvafiq olaraq, həmin xüsusiyyətlərə malik olan

çalışmalara nitq çalışmaları, onlara malik olmayan çalışmaları təyin etmək üçün isə dil çalışmaları termini təklif edilir.

Həmçinin çalışmalar tipologiyasını işləyərkən öyrəncilər tərəfindən mənimsənilməli olan nitq vahidlərinin komponentləri də nəzərə alınmalıdır. Belə ki, nitq vahidlərinin kontekst və situasiya ilə əlaqələndirilməsi (reseptiv əlaqələndirmə) eşidib anlama ilə bağlı olduğu halda, nitq materialı və onun müəyyən situasiyaya uyğun olan şəkildə kombinə edilməsi (produktiv əlaqələndirmə) danışıq ilə bağlıdır. Bundan əlavə, çalışmalar analitik və sintetik, kommunikativ və qeyri-kommunikativ ola bilər.

Dil fakültələrində tədrisin aşağı mərhələsində çalışmaları təsnif edərkən nitq kommunikasiyasının hazırlıqlı və yaxud hazırlıqsız olması və nitq materiallarının əvvəlcədən təqdim olunub-olunmaması nəzərə alınmalıdır. Bu cür yanaşma tədrisin yuxarı mərhələsində təqdim edilən çalışmaları şərti-kommunikativ və real kommunikativ çalışmalara bölmək imkanı verir. Belə ki, birinci növ çalışmalar hər hansı dil materiallarının təqdim edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq hazırlanmış məzmunun deyilməsi və yaxud konkret dil materialları təqdim edilərkən nitqin məzmununun danışan şəxs tərəfindən müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. İkinci qrupa aid olan çalışmalar isə əvvəlcədən hazırlanmanı və dil materiallarının işlədilməsini hər hansı məhdudiyyətin qoyulmasını nəzərdə tutmur.

Kommunikativ fəaliyyətin və vərdiş və bacarıqların formalaşdırılması prosesinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması əsasında dil materialları mənimsənilməsinin üç əsas mərhələsi tanınır. Bunlardan birincisi ardıcıl nitqin hazırlanması, ikincisi hazırlanmış nitqin yaranması, üçüncüsü isə müstəqil yaradıcı mərhələsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif çalışmalar sistemlərinin yaradılması cəhdlərini tədqiq edərkən ingilis dilinin tədrisi metodikasında bu problemin nəzəri həllinin iki əsas tendensiyasını görmək mümkündür. Belə ki, çalışmalar sisteminin qurulması ya vərdiş və bacarıqların inkişaf etdirilməsi haqqında müəyyən nəzəriyyə, və yaxud öyrəncilər tərəfindən mənimsənilməsi olan hər hansı obyektin, yəni nitq fəaliyyətinin xüsusiyyətləri əsasında baş verə bilər. Nitq fəaliyyəti növündən və qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq çalışmalar monoloji və dialoji çalışmalara bölünür.

Linqivistik kompetensiyanın formalaşmasına yönəlmiş çalışmalara gəldikdə demək lazımdır ki, terminoloji xarakterli müxtəlifliklərə və çalışmalar təsnifatının əsasını təşkil edən müxtəlif meyarlara baxmayaraq, metodist-alimlərin böyük əksəriyyəti belə hesab edir ki, insanın nitq fəaliyyətinin onun bilik, vərdiş və bacarıqlarının kompleks şəklində istifadə olunmasına baxmayaraq, heç bir insan onları bilavasitə kompleks şəkildə mənimsəyə bilmir, və vərdişlərə ardıcıl şəkildə yiyələnir. Məhz buna görə də, mövcud olan tədqiqat işlərinin əksəriyyətində qeyd olunur ki, hər hansı dil materiallarının nitq prosesində istifadə edilməsindən əvvəl həmin materialların nitq prosesindən kənar təcrid edilmiş şəkildə çalışmalarda təqdim edilməsi zəruridir. Məhz buna əsaslanaraq çalışmaları iki böyük qrupa bölürlər: dil və yaxud məşqedici, analitik, ilkin, elementar, qeyri-kommunikativ, aspektli çalışmalar; 2) nitq, sintetik, kommunikativ, situativ, yaradıcı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ən geniş yayılmış terminlər «dil» və «nitq» çalışmalarıdır.

Həm birinci, həm də ikinci qrupa aid olan çalışmaların özünə məxsus xüsusiyyətləri var. Belə ki, dil çalışmaları tələbələrdə öyrənilən xarici dil vahidlərinin təcrid olunmuş şəkildə istifadə edilməsi ilə bağlı olan ilkin vərdiş və bacarıqların formalaşdırılmasına yönəldilir və həmin çalışmaların yerinə yetirilməsinin əsas məqsədi tələbəni gələcək kommunikativ fəaliyyətə hazırlamaqdan ibarətdir. Məhz buna görə də, bu növ çalışmaların yerinə yetirilməsi zamanı tələbələrin diqqətini ümumi informasiya toplusundan təcrid edilmiş kontekstin ayrı-ayrı detallarına cəlb etmək vacibdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, onlar mütləq yerinə yetirilən çalışmanın əsas mənasını təşkil etməli və gələcəkdə nitq nümunəsi rolunu oynamalıdır. Tələbələrin diqqətini cəlb edən dil materiallarının çalışmalarda təcrid olunmuş şəkildə təqdim edilməsi həmin çalışmaların yalnız həmin materialları xüsusiyyətləri izah edildikdən sonra tələbələrə təqdim edilməlidir. Mənimsənilməli dil vahidlərinə öyrəncilərin diqqətinin yönəldilməsinə yardım edən hər hansı xüsusi sxemin istifadə edilməsi və nitq nümunələrinin təqdim edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çalışmanın müəllim tərəfindən yoxlanılması mümkün olmadıqda,

tələbələrin özlərini müstəqil şəkildə yoxlamaq üçün çalışmalar düzgün olan cavablar ilə müşayiət edilməlidir.

Aşağı kurs tələbələrinə linqvistik kompetensiyanın aşılmasına gəldikdə burada dil fakültələrində təhsil alan dil materiallarının seçilməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Təqdim edilən dil materialları müəyyən leksik-qrammatik mövzu ilə əlaqələndirilməlidir. Qrammatik və yaxud leksik hadisələr tekstlərdə kifayət qədər təkrar olunmalı və beləliklə öyrəncilərə həmin hadisələri irəliləmək və ümumiləşdirmək imkanı verilməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, heç bir çalışmada yalnız bir çətinlik ola bilər, yəni çalışma müəyyən leksik-qrammatik mövzu əsasında qurulmalı və yeni sözlər, naməlum qrammatik strukturlar və yaxud çətinliklə yadda saxlanılan məlumat kimi heç bir əlavə çətinliklə burada olmamalıdır. Təqdim edilən materialların əyanilik prinsipi baxımından vacibliyi onların avtomatlaşdırılmış şəkildə istifadə olunması və beləliklə tələbə məqsədyönlü diqqətinin çətinlik törədən hər hansı hərəkətin yerinə yetirilmə tərzinə deyil məzmununun mahiyyətinə yönəldilir. Bu şərtlərə riayət olunduğu halda hər hansı tələbə dil çalışmalarını demək olar ki səhsiz yerinə yetirmək imkanını ələ etmiş olur. Bu da, öz növbəsində tələbədə özünə əminliyin yaranmasına səbəb olaraq xarici dilin öyrənmə prosesinə psixoloji cəhətdən olduqca müsbət təsir göstərir.

Dil çalışmalarının ingilis dilinin tədrisinin bütün pillələrində yerinə yetirilməsi olduqca vacibdir. Bu da ayrı-ayrı vərdişlərə yiyələnməyə daha asan olması ilə izah edilə bilər. Lakin həmin çalışmaların məqsədi yəni dil vahidlərinin yalnız tələbələr tərəfindən mənimsənilməsi deyil, eyni zamanda həmin dil hadisələri haqqında biliklərin əldə edilməsi və genişləndirilməsindən ibarətdir. Məhz buna görə də tədrisin yuxarı mərhələsində yerinə yetirilən çalışmaların mürəkkəbləşdiyindən danışarkən, metodistlər həmin ilk növbədə həmin çalışmaların daha çətin olan dil materialları ilə təmin edilməsi deyil, tələbələr tərəfindən artıq mənimsənilmiş və istifadə olunmuş materialların yeni situasiyalarda istifadə edilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Məlum olduğu kimi, şüurlu şəkildə mənimsənilmiş və formalaşdırılmış vərdiş sabitliyi və eyni zamanda çevikliyi ilə fərqlənir. Məhz bu səbəbdən xarici dil

müəllimi öyrənilən dil materiallarının tələbələr tərəfindən şüurlu şəkildə mənimsənilməsi üçün səmərəli şərait yaratmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq dil çalışmalarının əsas cəhətlərindən biri onlara nitq nümunəsinin dəfələrlə, təqdim edilməsi və həmçinin çalışmaların növlərinin müxtəlifliyi olmalıdır.

Bununla belə dil çalışmalarının xarici dil tədrisinin ilkin mərhələsində olan rolu xüsusilə böyükdür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dil çalışmaları tədricən müəyyən dərəcədə kommunikativ xarakter kəsb edib və daha da yaradıcı olaraq nitq çalışmalarının bəzi xüsusiyyətlərini əldə etmiş olurlar. Sonrakı mərhələdə nitq çalışmaları əsas əhəmiyyət kəsb edir. Tədrisin yuxarı mərhələsində tələbə öyrənilən xarici dilin istifadə edilməsi sahəsində artıq təcrübə əldə etmiş olduğu səbəbindən dil materiallarının mənimsənilməsi prosesinin xüsusiyyətləri dəyişir. Nəticə etibarilə dil çalışmalarının mahiyyəti dəyişir və bir qayda olaraq, onlar artıq nitq prosesində yerinə yetirilir. Həmin mərhələdə qeyri-kommunikativ dil çalışmaları və kommunikativ çalışmalarının nisbəti dəyişərək, kommunikativ çalışmalara üstünlük verilir.

Kommunikativ çalışmaları tələbələrdə kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılmasına yönəldilir. Kommunikativ kompetensiyanın əsas tərkib hissələrindən biri olan linqivistik kompetensiyası mənimsənilmiş dil materiallarının nitq ünsiyyətinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Kommunikativ çalışmalarının keyfiyyəti və onların dil çalışmaları ilə kəmiyyət baxımdan nisbəti bilavasitə tədrisin mərhələsi ilə bağlıdır. Kommunikativ çalışmalarının xarakter baxımdan dəyişməsi, onların tədricən daha yaradıcı olması və real kommunikativ fəaliyyətə bənzəməsində özünü biruzə verir. Bu da, öz növbəsində, hər hansı nitq fəaliyyətinin real ünsiyyətin baş verdiyi konkret şəraitlə əlaqələndirilməsi yolu ilə əldə edilir (15, s. 352).

Məlum olduğu kimi, nitq çalışmaları hazırlıqlı və hazırsız ola bilər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hazırlıqlı nitqdən hazırsız nitqə keçid diqqətin nitqin formal xüsusiyyətlərindən onun məzmununa yönəldilməsi yolu ilə tədricən yerinə yetirilən çalışmaların əsas xüsusiyyətləri maksimum dərəcədə fəal nitq ünsiyyətinə bənzərlik

və nitqin məzmun və formal cəhətlərinin öyrəncilər tərəfindən tam sərbəst şəkildə müəyyənləşdirmək imkanlarından ibarətdir.

Bu mərhələdə öyrənilən dildə təbii ünsiyyətə səbəb olan və yaxud həmin ünsiyyətə bənzəyən səmərəli şərait yaradılır. Belə ki, burada hər hansı kitab və yaxud filmin müzakirəsi və yaxud konkret mövzu ətrafında təşkil edilmiş diskussiya keçirilə bilər. Beləliklə də, hazırlıqsız nitqin kəmiyyəti dəyişir. Tələbələrin söylədikləri artıq başqalarının mövqelərinin çatdırılması deyil, danışan şəxslərin özlərinin fikirlərini əks etdirir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, çalışmaların dil və nitq çalışmalarına bölünməsi müəyyən dərəcədə şərti xarakter daşıyır və yalnız metodik baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Buna sübut dil çalışmalarında çox vaxt nitq kommunikasiyasının bəzi elementlərinin olması ola bilər. Eyni zamanda dil materiallarına yiyələnmək məqsədilə təqdim edilən bəzi nitq çalışmaları əslində dil çalışmalarından nitq çalışmalarına keçid mərhələ kimi qəbul edilə bilər. Metodistlərin qeyd etdiyinə görə, eyni çalışmalar tədrisin mərhələsindən asılı olaraq gah dil, gah da nitq çalışmaları qrupuna aid edilə bilər (34, s. 90-93).

Dil fakültələrində tədrisin aşağı mərhələsində yerinə yetirilən çalışmaların vəzifəsi dil vahidlərinin istifadə edilməsi vərdişləri və mənimsənilmiş ayrı-ayrı vərdişlərin əlaqələndirilməsi, eyni zamanda tədrisin ilkin mərhələsində mənimsənilmiş biliklərin sistemləşdirilməsi və öyrənilən xarici dildə mövcud olan qanunauyğunluqların daha ciddi şəkildə nəzərə alınmasından ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələdə təqdim edilən çalışmaların xüsusiyyəti tələbələrin öz fəaliyyətlərində qazanılmış təcrübəyə arxalanmasıdır. Bu da, müəyyən dərəcədə, yeni dil və nitq materiallarının mənimsənilməsi prosesini asanlaşdırır. Bu mərhələnin çalışmaları struktur etibarilə daha mürəkkəb olan dil materialları əsasında qurulur. Onlarda qrammatik, leksik və mövzu baxımından nisbətən az şərtlər olduğundan burada öyrəncilərin daha aktiv fəaliyyəti üçün səmərəli şərait yaradılır. Mənimsənilmiş materiallara arxalanmaq imkanı çalışmaların xarakterini dəyişdirir. Dil materiallarının istifadə edilməsi ilə əlaqədar olaraq əqli fəaliyyət tələbələr üçün tədrisən adiləşdiyindən, onlar nisbətən asan yerinə yetirilir. Nəticə etibarilə, nitqin

formasına daha az diqqət yetirilir və diqqətin əsasən məzmun üzərində cəmləşdirilməsi üçün imkan yaradılır. Beləliklə də, öyrəncilər həm struktur, həm də məzmun cəhətdən nitqlərini tam sərbəst şəkildə formalaşdırır və yaradıcı xarakterli çalışmaların yerinə yetirilməsi imkanını əldə etmiş olur (74 , 64 , 58).

Öyrəncilərə təqdim edilən çalışmalarda təcridən xarici motivlər daxili motivlərlə əvəz edilir. Beləliklə də, dil nitq çalışmasının faiz nisbəti nitq çalışmalarının xeyrinə dəyişərək, hazırlıqsız və dialoji nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş çalışmaların sayı artır. Bu mərhələdə yerinə yetirilən dil çalışmaları artıq ümumiyyətlə yeni dil vahidlərinin mənimsənilməsinə deyil, əsasən tələbələr üçün xüsusi çətinliklər törədən dil məfhumlarının mənimsənilməsinə yönəldilir. Həmin çətinliklər də dildaxili və dillərarası interferensiya səbəbindən əmələ gəlir. İnterferensyanın qarşısını almaq və yaxud aradan qaldırmaq məqsədilə tərtib edilən çalışmalar tədrisin həm ilkin, həm də yuxarı mərhələsində yerinə yetirilə bilər. Bunun səbəbi ana dilində vərdişlərin daha sabit olması və xarici dildə analoji vərdişin formalaşdırılması prosesində ana dili vərdişi təsirinin neytrallaşdırılmasının heç də asan olmamasıdır.

Aşağı mərhələdə yerinə yetirilən dil çalışmaların səciyyələndirici xüsusiyyətlərindən biri də onların ana dilində mövcud olan analoji dil məfhumları ilə müqayisə hallarının nisbətən az olmasıdır. Həmin çalışmaların yerinə yetirilməsi nəticəsində öyrəncilərdə tədris olunan xarici dilə qarşı şüurlu münasibət və konkret kommunikativ məqsədlərdən asılı olaraq mənimsənilmiş dil materiallarından yaradıcı şəkildə istifadə etmək qabiliyyəti formalaşdırılır.

Beləliklə, tədrisin aşağı mərhələsində yerinə yetirilən çalışmaların həm növləri, həm də məzmunları dəyişikliklərə məruz qalır. Belə ki, orta məktəbdə yerinə yetirilən sual-cavab çalışmalarında sual şagirdləri lazımi dil materialının istifadə edilməsinə yönəldilir, cavab isə cümləni çox vaxt dəyişməz halda təkrarlayır. Ali ixtisas məktəblərinin aşağı mərhələsində isə, tələbələrin qarşısında daha mürəkkəb vəzifə durur, və onlar artıq tam müstəqil şəkildə məntiqi cəhətdən əsaslandırılmış cavab verməyə hazır olmalıdırlar.

Dil materialları öyrənmə məqsədlərindən asılı olaraq seçilməlidir. Nitq fəaliyyəti növləri ilə əlaqədar olaraq danışıq çalışmaları, yazı çalışmaları, oxu çalışmaları, eşidib-anlama çalışmaları mövcuddur (64). Metodist-alimlərin böyük əksəriyyəti adı çəkilən çalışmaların əlaqələndirilmiş şəkildə yerinə yetirilməsini vacib bilir (74,53,57).

Müzakirə edilən problemin həlli ətrafında iki yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşmanın tərəfdarları çalışmaların tədrisin məqsədi ilə əlaqələndirilməsini vurğulayaraq, eyni zamanda dil materialların bütün hallarda eyni tərzdə izah olunmasını tələb edir (62,63).

İkinci qrupa aid olan alimlər dil materiallarının seçilməsi və yaxud izah olunması tərzinin onun mənimsənilməsi xüsusiyyətlərindən bilavasitə asılı olduğunu göstərir (49,50).

Bu cür yanaşmanın tərəfdarları nitq fəaliyyətinin növü ilə yanaşı müvafiq vərdiş və bacarıqların, eləcə də kommunikativ kompetensiyanın inkişaf etdirilməsinin mərhələlərini nəzərə alınmasını da olduqca vacib hesab edirlər.

Ənənəvi ikimərhələli sistemdən uzaqlaşmaq cəhdləri çalışmalarda yalnız dil materiallarının təqdim edilməsi deyil, həmçinin şifahi nitq materiallarının təqdim edilməsi deyil, həmçinin şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Belə ki, nitq yönümlü dil çalışmaları tələbələrə konkret leksik materialdan istifadə etmək şərti ilə mətn qurmağa istiqamətləndirildilər. Bundan başqa, kommunikativ deyilən çalışmalarda yerinə yetirilirdi. Həmin çalışmaları yerinə yetirərkən dil çalışmalarına kommunikativlik elementlərini əlavə etmə cəhdləri tədrisin ilkin mərhələsində baş verməlidir. Çalışmalar dialoqlar formasında qurulmalıdır (6, 29-40; 8, 176; 9, 5-25). Bu cür çalışmaların zəif cəhəti onlarda cavab replikaların nəzərdə tutulması, və həmin replikaların təqdim edilən modellər üzrə qurulması yalnız tələbələrdə müvafiq leksik və qrammatik vərdişlərin formalaşdırılmasından sonra mümkün olmasıdır. Cavab replika sırf dil modelinin təkrar edilməsi yolu ilə qurulduğu halda bu artıq adi dil çalışmasının yerinə yetirilməsi haqqında məlumat verir.

Kommunikativ çalışmaları tərtib edərkən mövzuları, nitqin informasiya cəhətdən dolğunluğunu, problemliliyini, və nəhayət nitqin funksional üslubunu nəzərə almaq olduqca vacibdir.

Belə ki, gündəlik istifadə edilən leksik vahidlərin əsasında qurulan şifahi kommunikativ çalışmaların nitq nümunəsi funksiyasını yerinə yetirən mətndən tədricən uzaqlaşması və tam sərbəst şəkildə kommunikasiya prosesinə qoşulmaq istiqamətində tələbənin fəaliyyətini təşkil etmək məqsəduyğundur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mətndə hər hansı xüsusi çətinlik törədən dil materialları olduqda onlar mütləq nəzərə alınmalıdır. İngilis dili tədrisi mərhələsindən asılı olmayaraq çalışmaların mətnlə əlaqəli şəkildə yerinə yetirilməsi daha müsbət nəticələrə gətirib çıxarır.

Tələbələrdə kommunikativ növlərinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş çalışmalar sistemini işləyərkən əvvəlcədən ayrı-ayrı elementlərin mənimsənilməsinin zəruriliyi vurğulanılır. Belə ki, oxunun tədrisinə yönəldilmiş çalışmalar sistemini hazırlayaraq müvafiq vərdiş və bacarıqların təcrid edilmiş halda, sonra isə kompleks şəkildə inkişaf etdirilməsi olduqca məqsəduyğundur. Belə ki, dil materiallarının mənimsənilməsinə yönəldilmiş çalışmalar bütövlükdə mətnin anlanılmasına xidmət çalışmalardan əvvəl yerinə yetirilməsi tam təbiidir. Birinci qrupa dil materiallarının işlədilməsi materialların yadda saxlanması, ucadan oxumaqla əlaqədar olan çalışmalar aiddir. Sonrakı mərhələlərdə təqdim edilən sıradakı sözlərdən lazımı leksik-qrammatik materialların mənimsənilməsinə xidmət edən çalışmaların ümumi mənanın anlanılmasına yönəldilmiş çalışmalarla paralel şəkildə yerinə yetirilməsi məsləhət görülür. Burada leksik vahidlər və qrammatik formaların anlanılmasına yönəldilmiş çalışmalar aid edilə bilər. İkinci qrupa aid olan çalışmalarını yerinə yetirərkən, öyrəncilərin diqqəti dil materiallarına deyil, mətnin mənasına yönəldilir. Belə ki, burada oxunulmuş və yaxud eşidilmiş mətnlərə aid sualların təqdim edilməsi, mətnlərə başlıqların verilməsi, öyrəncilərin mətn haqqında fikirlərin söylənilməsinə yönəldən çalışmaların yerinə yetirilməsi kimi fəaliyyət növləri linqvistik kompetensiyanın aşılması istiqamətində daha səmərəli nəticələrə gətirib çıxarır.

NƏTİCƏ

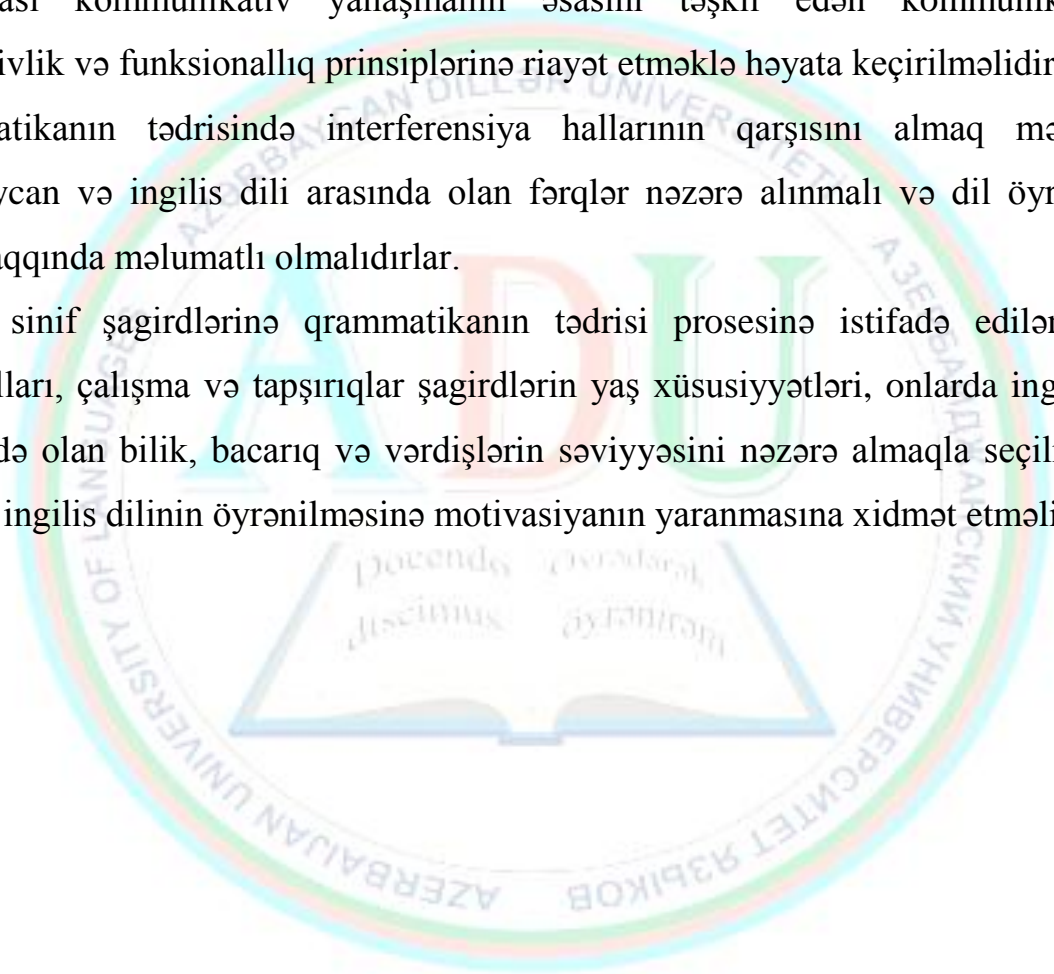
Orta məktəblərdə xarici dil kimi tədris edilən ingilis dilində qrammatikanın təlimi problemi xarici dillərin tədrisi metodikasının olduqca aktual və hələ də kifayət qədər tədqiq edilməmiş məsələlərdən biridir. Tədris edilən xarici dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək bacarıqlarının dilöyrənənlərə aşılması ölkəmizin ali və orta təhsil müəssisələrinin qarşısında duran əsas problemlərdəndir. Başlıca məqsəd dilöyrənənlərə kommunikativ kompetensiyanın aşılmasıdır. Lakin zənnimcə, orta məktəb şəraitində ingilis dilini ixtisas dili kimi öyrənən şagirdlərə kommunikativ kompetensiyanın deyil, daha çox kommunikativ bacarıqların aşılmasından danışmaq düzgün olardı. Yuxarı sinif şagirdləri tədris edilən dildə kommunikativ bacarıqlara yüksək səviyyədə yiyələnmişdir. Bu isə mənimsənilmiş leksik vahidlərdən, qrammatik strukturlardan və intonasiya strukturlarından qüsursuz, yaradıcı və kommunikasiyanın baş verdiyi situasiyaya uyğun olan şəkildə istifadə etməklə kommunikasiyada iştirak etmək, və kommunikativ məqsədlərinə uğurlu şəkildə nail olmaq bacarıqlarının şagirdlərə günün tələbləri səviyyəsində aşılmasını tələb edir.

Məlum olduğu kimi, uzun illər ərzində prioritet təlim metodu kimi qəbul edilmiş Qrammatika-Tərcümə metodu şagirdlərdə qrammatik vərdişlərin dövrün tələblərinə uyğun olan səviyyədə mənimsənilməsini təmin edən bilmir. Müşahidələr, aparılan sorğular onu deməyə əsas verir ki, orta məktəbdə xarici dil kimi tədris edilən ingilis dilinin qrammatikasının tədrisi çox vaxt ənənəvi, aktuallığını itirmiş üsullarla həyata keçirilir. Üstünlük qrammatik qaydaların əzbərlənməsi, mənimsənilməli olan qrammatik vahid və strukturların ayri-ayri cümlələrdə işlədilməsi və qrammatikanın təlimi prosesində daha çox deduktiv metoddan istifadə edilməsinə verilir.

Mövcud vəziyyətdə dəyişikliklərin gətirilməsi məqsədilə qrammatikanın tədrisi sisteminə yenidən baxılmalı və ciddi dəyişikliklər gətirilməlidir. Problemin nəzəri və praktik aspektlərinin araşdırılması aşağı nəticələri əldə etməyə imkan verir:

1. Orta məktəblərin yuxarı siniflərində şagirdlərdə qrammatik vərdişlərin səviyyəsi kommunikativ yanaşmanın prioritet kimi qəbul edildiyi müasir dövrün tələblərinə cavab vermir.

2. Orta məktəblərdə xarici dil kimi tədris edilən ingilis dilinin qrammatikasının tədrisi funksional-yönümlü, kommunikativ-yönümlü şəkildə təşkil edilməli və həyata keçirilməlidir.
3. İngilis dilinin qrammatikasının təlimi məqsədyönlü, sistemli və mərhələli şəkildə aparılmalı, sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə prinsiplərinə riayət etməklə təşkil edilməlidir.
4. Yuxarı siniflərdə təhsil alan şagirdlərə ingilis dilində qrammatik vərdişlərin aşılması kommunikativ yanaşmanın əsasını təşkil edən kommunikativlik, interaktivlik və funksionallıq prinsiplərinə riayət etməklə həyata keçirilməlidir.
5. Qrammatikanın tədrisində interferensiya hallarının qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycan və ingilis dili arasında olan fərqlər nəzərə alınmalı və dil öyrənənlər onlar haqqında məlumatlı olmalıdırlar.
6. Yuxarı sinif şagirdlərinə qrammatikanın tədrisi prosesinə istifadə edilən təlim materialları, çalışma və tapşırıqlar şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri, onlarda ingilis dili sahəsində olan bilik, bacarıq və vərdişlərin səviyyəsini nəzərə almaqla seçilməli və onlarda ingilis dilinin öyrənilməsinə motivasiyanın yaranmasına xidmət etməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Barsuk R.Y. Xarici dil təliminin metodikasının bəzi məsələləri // Bakı, Azərbaycan məktəbi, 1965, № 8, s. 29-33
2. Həmzəyev M. Ə. Pedaqoji psixologiya (pedaqoji institut tələbələri üçün). Bakı: Mütərcim, 1991, 204 s.

Rus dilində

3. Агазаде Н.Т. К вопросу сопоставительного изучения языков // Иностранные языки в школе, М.: 1960, № 3, с.107-112
4. Алхазышвили А.А. Психологическая основа создания естественных речевых ситуаций в учебной обстановке // М.: Иностранные языки в высшей школе, 1974, № 9, с.85-92
5. Артемов В.А. Вербальное поведение и речевой поступок // М.: Речевая ситуативность в преподавании иностранных языков в специальном языковом вузе, 1973, с. 28-46
6. Тез. Н.И. Система упражнений и последовательность развития речевых умений и навыков // Иностранные языки в школе, 1969, р.б. с. 29-40
7. Гусейнзаде Г.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку: «Мутарджим», 2005, 314 с.
8. Гурвич П.Б. Основы обучения устной речи на языковых факультетах. Владимир: Просвещение, 1974, 176 с.
9. Жинкин Н.И. Психологические основы развития речи // М.: Просвещение, 1966, с.5-25
10. Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе. Л.: Просвещение, 1977, 295 с.

İngilis dilində

11. Allwright.R.L.The Importance of Interaction in Classroom Language Learning Applied Linguistics, Voronej: 1971, 144 p.

12. Blau Eileen. "The Effect of Syntax on Readability for ESL Students in Puerto Rico // TESOL quarterly, 1982, p.517-528
13. Baily, K.M and Nunan D. eds. Voices from the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press,1996, 451p.
14. Breen.M.P. and Candlin. C.N. The Essentials of a Communicative Curriculum in Language Teaching // Applied Linguistics, 1980, p.89-112
15. Brown. H.D. Principles of Language Learning and Teaching. Las Vegas: Longman Publication, 2000, 352 p.
16. Canale. M. and M.Swain. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing // Applied Linguistics, 1980, p.1-47
17. Cook. L.Y. Applied Linguistics // Oxford: Oxford University Press, 2003, p.29-33
18. Cooper. A " Reciprocal Questioning: Teaching Students to Predict and Ask high Level Questions"// TESOL Newsletter, v. XX, 1986, № 5, p. 9-10
19. Ellis.R. Second Language Pedagogy. Multilingual Education // The Modern Language Journal, 1993, v.71, p.289-299.
20. Girard D. "Motivation" the Responsibility of the Teacher // ELT Journal, , 31, 1977, p.97- 102
21. C. F. Green., E. R. Christopher and J. Lam. Developing Discussion Skills in the ESL Classroom // ELT Journal 51/2, 1997, p.135-143
22. Harmer F. The Practice of English Language Teaching. UK: Longman, 1991, 296 p.
23. Harmer J. How to Give your Students Feedback. Practical English Teaching, 5, 2, 1984, p.39-40
24. Hymes D. Sociolinguistics the Ethnography of Speaking / Sgdof, B. Blount (ed.), Cambridge: Winthrop Publications, 1974, p.189-223
25. Hymes D. On Communicative Competence. In J. B. Pride and J. Holmes (eds). Sociolinguistics // Harmondsworth Penguin Pp. 26, 1972, p. 89-93
26. Jenkins J. Native Speaker / Non Native Speaker and English as a Foreign Language: Time for a Change: // IATEFL Newsletter 13, 1996, p.10-11
27. Johnson K. "Mistake Correction// ELT Journal, 42, 2, 1988, p.89-96

28. Krashen S.D. Explorations in Language Acquisition. London: Heinemann, 2003, 93 p.
29. Littlewood W. Teaching Oral Communication. Oxford: Blackwell, 2002, 55 p.
30. Little. D. Learner Autonomy Dublin // Authentic Language Learning Resources, 1991, p.15-19
31. Long M.H. and Crookes. G. Three Approaches to Task-based Syllabus Design // TESOL quarterly, 26, 1, 1992, p. 27-56
32. Long M.H. and Porter. P.A. Group Work, Interlanguage. Talk and Second Language Acquisition // TESOL quarterly, 19, 2, 1986, p. 207-208
33. MacCorquodale, Kenneth. On Chomsky's Review on Skinner's Verbal Behavior // Journal of the Experimental Analysis of Behavior 13, 1970, p.83-99
34. McCulloch. D. Languages Hit the Grammar Gap // "Sunday Times" (25.05.94), Oxford:, 1994, p. 90-93
35. McGroarty, Mary. Some Meanings of Communicative Competence for Second Language Students // TESOL quarterly 18, 1984, p.257-272
36. Morrow K. and Schocker M. Using Texts in Communicative Approach // ELT Journal, 14/4, 1987, p.248-256
37. Prabhu N. S. The Dynamics of the Language Lesson // TESOL quarterly, 26,2, 1992, p.225-241
38. Richards. J.C. Language Curriculum Development // RELC Journal, 15 (1): 1984, p. 1-29
39. Savignon S. Communicative Competence: Theory and Classroom Practice, reading. Mass: Addison Wesley, 1983. 47 p.
40. Savignon S.F. Research on the Role of Communication in Classroom- based foreign language acquisition: on the interpretation, expression, and negotiation of meaning / Foreign Acquisition Research and the Classroom, B.F.Freed (ed). New York: Cambridge University Press, 1991, p. 15-40
41. Schmidt R. W. The Role of Consciousness in Second Language Learning // Applied Linguistics, 11, 2, 1990, p.129-158

42. Tannen D. Oral and Literate Strategies in Spoken and Written Narrative // Language, 58, 1, 1982, p.1-21
43. Ur. P. A Course in Language Teaching Cambridge: Cambridge University: Cambridge University Press, 1996, 94 p.
44. Widdowson H. L. "The Roles of Teacher and Learner // ELT Journal, 41,2, 1987, p.83-88
45. Widdowson H. G. "Knowledge of Language and Ability for Use" // Applied Linguistics, 10, 2, 1989, p.128-137
46. Yunusov D. A Guide to English Grammar. Baku: Mutarjim, 2006, 282 p.
47. Yunusov D. Constancy & Variety of Complex Syntactic Units in Languages of Different Systems. Istanbul: İkizler publication, 2009, 114 p.

